

PAPER DETAILS

TITLE: Erken Dönem G lat-i S a'nin  yetleri Te'v linde F ris  Etki

AUTHORS: Hüseyin ZAMUR

PAGES: 132-154

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2712912>

Harran İlahiyat Dergisi | Harran İlahiyat Journal

Sayı/Issue: 49, Haziran/June 2023, 132-154

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/hij/issue/77432>

ISSN 2791-6812

Erken Dönem Gulât-ı Şîa'nın Âyetleri Te'vîlinde Fârîsî Etki

The Persian Influence on Gulât al-Shî'a's Interpretation (Ta'wîl) of Verses

Yazar Bilgisi Author Information

Hüseyin ZAMUR

Dr. Öğr. Üyesi, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Diyarbakır, Türkiye

Asst. Prof., Dicle University, Faculty of Theology, Diyarbakır, Türkiye

huseyin.zamur@dicle.edu.tr , www.orcid.org/0000-0002-6598-2143

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü Article Type	Araştırma Makalesi Research Article
Yayın Etiği Publishing Ethics	Bu makale, iThenticate yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir. Makale, çift taraflı kör hakemlik yöntemiyle en az iki hakem tarafından incelenmiştir. This article has been scanned by iThenticate software and no plagiarism detected. It has been examined by at least two referees using double sided blind refereeing method.
Finansman Funding	Yazar, bu çalışma için herhangi bir dış fon almadığını beyan eder. Author declares that he get no any external funding for this study.
Çıkar Çatışması Conflict of Interest	Yazar bu çalışmayla ilintili herhangi bir çıkar çatışması bulunmadığını beyan eder. Author declares that there is no any conflict of interest related to this study.
DOI	https://doi.org/10.30623/hij1190200
Geliş Tarihi / Received	Kabul Tarihi / Accepted
17 Ekim/October 2022	19 Haziran/June 2023

Öz

Hız. Peygamber'in vefatının ardından ortaya çıkan olaylar neticesinde hilafet, büyük günah vb. konularda tartışmalar yaşanmıştır. Bu tartışmalar, süreç içerisinde Müslümanlar arasında siyasî ve itikâdî fırkaların oluşmasına neden olmuştur. Her akım, kendi dava veya iddiasının doğruluğunu ispatlamak için Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerden referanslar bulmaya çalışmıştır. Fırka mensupları, istedikleri delilleri bulamadıklarında mezhebî saikle ya Kur'ân'daki bazı âyetleri kendi düşüncelerine uygun bir biçimde te'vîl etme yoluna gitmiş ya da bu doğrultuda rivayetler inşa etmeye çalışmışlardır. Bu tür faaliyetlere girişenlerin başında erken dönemde ortaya çıkan aşırı Şîî (Gulât-ı Şia) fırkalar gelmektedir.

Kur'an ayetlerini te'vil etmede ilk aşırı örneklerin erken dönem aşırı Şîî fırkalar tarafından ortaya konduğu söylenebilir. Bu fırkaların ortaya koydukları aşırı te'vîl daha sonra İslâm kültüründe derin bir iz bırakan bâtinî te'vîl metodunun ilk nüvelerini oluşturmuştur. Aşırı te'vîl, Kur'ân-ı Kerîm âyetlerinin siyak ve sibakının göz ardı edilmesine, âyetlerin asıl vermek istediği anlamın ortadan kalkmasına ve âyetlerin indî yorumlarla tefsir edilmesine yol açmıştır. Erken dönemde yapılan te'vîller, daha sonra özellikle İsmâiliye fırkası ve İmâmîyye Şia'sı tarafından yapılan te'vîllerin arka planını ve Şîî tefsirlerde var olan aşırı te'vîllerin kaynağını göstermektedir. Böylece erken dönemdeki aşırı te'vîllerin bilinmesi daha sonra İmâmîyye Şia'sındaki te'vîllerin de anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Bu da ilk dönemde yapılan aşırı tevilleri önemli hale getirmektedir. Erken dönemde ortaya çıkan te'vîller daha çok aşırı Şîî fırkalar tarafından ortaya konulduğundan bu fırkalar çalışma konusu edilmiş, onlar tarafından savunulan görüşler ve bu görüşler doğrultusunda te'vîl edilen âyetler ele alınmıştır. Çalışmada, erken dönemde söz konusu fırkalar tarafından yapılan te'vîller ve bu te'vîllerin arka planında yatan inançlar etrafıca ele alınmaya gayret edilmiştir.

Çalışmada siyasî çatışmalara ve bu çatışmaların etkilerine değinilmeden ancak siyasetin etkisi de göz önünde bulundurularak daha çok dinî ve kültürel etki üzerinden Hız. Peygamber sonrasından hicrî 2. yüzyılın ortalarına kadar ortaya çıkan te'vîller objektif bir biçimde ele alınmaya çalışılmıştır. Bu yüzden öncelikle makalenin ana temasını oluşturan te'vîl kelimesi incelenmiş ve bu kelimenin İslâm öncesi uygulamalarına değinilmiştir. Akabinde Hız. Peygamber'den tabiûn dönemine kadarki süreçte ve Kur'ân-ı Kerîm'de bu kelimenin kullanım biçimleri ve ilk te'vîl örnekleri ele alınmıştır. Ardından aşırı Şîî fırkalar ve bu fırkaların öncüleri sayılan şahsiyetler ele alınmıştır. Böylece bu fırkaların ortaya çıktığı bölgeler ve bu fırka önderleri ile mensuplarının daha önce sahip oldukları inançların yapılan ilk aşırı te'vîllerin üzerindeki etkisi ortaya konmaya çalışılmıştır. Çünkü fırka liderlerinin bilgi düzeyi, yetiştiği toplum ile kültürü ile firkanın ortaya çıktığı coğrafya arasında sıkı bir ilişki vardır. Bu da fırkaların düşünsel arka planı hakkında bilgi vermektedir. Daha sonra fırkaların kronolojik sırası göz önünde bulundurularak aşırı Şîî fırkalar tarafından te'vîl edilen âyetler aktarılmış ve değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Çalışmada erken dönemde aşırı Şîî fırkalar tarafından Kur'ân-ı Kerîm'in aşırı yorumlar ile te'vîl edilmesinin arka planında Yahudi ve Hristiyanlığın etkisinden çok Fars kültürü havzasında ortaya çıkan Maniheizm dini ile Mazdekilik gibi dînî hareketlerin etkisinden bahsetmenin daha doğru olacağı kanaatine vardık. Nitekim erken dönem aşırı te'vîllerin Emevî iktidarının veya Haricilerin egemen olduğu bölgelerde değil de erken dönem Şîî fırkaların yeşerdiği bölgelerde ortaya çıkması ve bu bölgelerde Fârisî mezheplerin etkisinin var olması bunu göstermektedir. İslâm kültüründe aşırı düşünce ortaya koyanların veya aşırı te'vîlde bulunanların zındıklıkla suçlanması da te'vîl anlayışının asıl kaynağının kadim Fârisî dinler ve fırkalar olduğunun bir başka göstergesidir. Nitekim Zend kelimesinin "Avesta'nın te'vîli" anlamında kullanılmış

olması yine Avesta'yı zahirine aykırı bir şekilde te'vîl edenlere de zendî denilmesi bu söylediklerimizi desteklemektedir. Bu yönüyle Zındık kelimesi ise (زُندِ كِرَاي) sözcüğünden türetilen Arapçalaşmış bir kelime olarak kabul edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Te'vîl, Şîa, Mazdeizm, Maniheizm, Fırka, Gulât.

Abstract

As a result of the events that occurred after the death of the Prophet, such issues as caliphate and great sins were discussed extensively. These discussions led to the emergence of political and theological sects among the Muslims at the time. Each sect tried to find references from the Qur'ân and ḥadīths to prove that their claim and cause were right. When the members of the sect failed to find the evidence they sought, they either tried to interpret some verses in the Qur'ân in a way that could fit their own ideas or attempted to create narrations to this end. The most prominent of those who engaged in such activities were the extreme shī'ī (Ġulât al-Shī'a) sects that emerged in the early period.

It is possible to say that the first extreme instances of the interpretation (ta'wīl) of the Qur'anic verses were made by the early shī'ī extremist sects. These interpretations constituted the initial core for the bā'inī method of interpretation, which later left a deep mark on Islamic culture. Divergent interpretations led to the disregarding of the siyāq and sibāq of the verses of the Qur'ân, the loss of their original meaning, and the interpretation of the verses from personal and subjective perspectives. The interpretations made in the early period show not only the background of the interpretations made later, particularly by the Ismā'īliyya and Imāmiyya Shī'a, but also the source of the extreme interpretations in shī'ī tafsīr. Therefore, the knowledge of the extreme interpretations in the early period could contribute to the understanding of those in the later Imāmiyya Shī'a. This makes the extreme interpretations offered the early period even more important. Since the interpretations in the early period were mostly made by the extreme shī'ī sects, the present study focuses on these sects and the views defended by them and mentions the verses that were interpreted in line with these. It discusses at length the interpretations made by these sects in the early period and the beliefs forming their background.

This study objectively addresses the interpretations that emerged after the Prophet until the mid-second century hijrī, mostly based on religious and cultural influences, by taking into account the effects of politics, without mentioning the political conflicts and the impacts of these conflicts. Firstly, it analyses the word interpretation (ta'wīl), which constitutes the focus of the article, and discusses the pre-Islamic use of this word. Then it elaborates on the use of this word in the Qur'ân and during the time beginning with the Prophet until the Tābi'ūn period, along with the earliest examples of interpretation. Then, the study discusses the extreme shī'ī sects and the figures who are considered as the pioneers of these sects. Thus, it reveals the effect of the regions where these sects emerged and the impact of the beliefs held by the leaders and members of these sects on the earliest extreme interpretations. This is because there is a strong relationship between the level of knowledge of the leaders of the sects, along with the society and culture in which they were raised and the geography where the sect emerged. This study provides information about the intellectual background of these sects. Then, considering the chronological order of the sects, it cites and evaluates the verses interpreted by the shī'ī extremist sects.

The present study concluded that it would be more accurate to discuss the influence of religious movements, such as Manichaeism and Mazdakism, which emerged in the basin of Persian culture, rather than that of Judaism and Christianity, on the background of the extreme interpretations of the Qur'ân by the extreme shî'ī sects in the early period. This conclusion is also supported by the emergence of the early period extreme interpretations not in the regions dominated by the Umayyad power or the Khawārij, but in the regions where the early shî'ī sects flourished and the apparent influence of the Persian sects in these regions. In Islamic culture, those who put forward extreme thoughts or make extreme theological interpretations are accused of heresy, and this is another indication showing that the main source of the understanding of the interpretation is the ancient Persian religions and sects. This is further supported by the fact that the word Zend is used in the sense of "the interpretation of the Avesta," and that those who offer divergent interpretations of the Avesta in a way contrary to its literal meaning are called Zandī. In this respect, the word "zandīq," derived from the word (زَنْدِیْ), is considered an Arabized word.

Keywords: Tafsîr, Interpretation (Ta'wîl), Shî'a, Mazdakism, Manichaeism, Sect, Gulât.

Giriş

Kur'ân-ı Kerîm'in nüzul döneminden sonra ortaya çıkan siyasi olaylar nedeniyle bazı sahabeler vefat etmiş, bazıları da çeşitli nedenlerden dolayı İslâm devletinin değişik yerlerine dağılmıştır.¹ Bu da Kur'ân'ın farklı şekilde anlaşılmasına neden olmuştur. Ancak bu durum inançsal farklılıklara veya Kur'ân'ın farklı şekillerde anlaşılmasına neden olacak mahiyette olmamıştır. Bunun yanında İslâm dinine giren farklı inanç ve kültürlerle sahip insanların bu durumlarını yeni benimsedikleri İslâm dinine taşımaları onların Kur'ân âyetlerini yorumlamalarında etkili olmuştur. Öte yandan İslamiyet'i henüz tam olarak sindirememiş olan ilk dönem aşırı Şîî fırkalar olarak bilinen bazı kabile veya gruplar, İslâm devletinin hâkimiyeti altına girdikten sonra eski kültürlerinde var olan inançlarından tümüyle vazgeçememiş ve bunlardan bir kısmını İslâmîleştirmeye veya İslâm kılıfı altında sunmaya çalışmışlardır. Onlar, benimsedikleri inançları bazen imam olarak kabul ettikleri Ehl-i Beyt mensuplarından aktarılan rivayetler olarak sunmuş bazen de âyetleri te'vîl ederek inançlarına uygun hale getirmişlerdir. İlk dönem aşırı Şîî fırkaların İslâm öncesi inançlar ile bağlantısı bâtinî te'vîl yönteminin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. İlk dönem aşırı Şîî fırkaların öncüleri ile ortaya çıktıkları bölgelerin incelenmesi, te'vîl kavramı ile aşırı Şîî fırkalar tarafından kullanılan te'vîl yönteminin kökenini anlamamızı sağlayacaktır. Erken dönem aşırı Şîî fırkalara bakıldığında bu fırkaların Şîî imamlara² intisap ettikleri görülmektedir. Bu nedenle çalışmada bahsi geçen imamlara dayanan ve erken dönem gulâtta sayılan fırkalara, onların önceki inançlarına ve te'vîl örneklerinden bahsedilecektir. Zira ilk dönem aşırı Şîî fırkaların Müslüman çoğunluğun aksine aşırı te'vîle başvurmalarının nedenleri ancak bu fırkaların incelenmesi ve bunların İslâmî dönemden önce sahip oldukları inançların anlaşılmasıyla mümkün olacaktır. Daha önce aşırı Şîî

¹ Remzî Na'na', *el-İsrâilîyât ve eseruhâ fî kutubî't-tefsîr* (Beyrût: Dârü'l-Kalem, 1970), 165.

² Daha sonra değinileceği üzere bunlar sırasıyla, Hz. Ali, Muhammed b. Hanefiyye, Ebû Hâşim Abdullah b. Muhammed, Muhammed el-Bâkır ve Ca'fer es-Sâdık'tır.

firkaları konu edinen bazı önemli çalışmalar yapılmıştır.³ Ancak bu çalışmaların ilk dönem aşırı Şii firkaların te'villerinin arka planında yatan inançlardaki Farisî etkiyi detaylı bir şekilde ortaya koymaktan koymadığı görülmüştür uzak kalmıştır. Bu nedenle çalışmamızda özellikle bu konu üzerinde durulmuştur.

1. Erken Dönem Aşırı Şii Firkalara Kısaca Bir Bakış

Hız. Peygamber'in vefatından hicri 1. asrın sonuna kadarki süreçte meydana gelen ihtilaflardan sonra inanç bazlı ilk Şii farklılaşmadan bahsedilebilir.⁴ Ortaya çıkan ilk Şii hareketlerin bir isim altında (Şîa) toplanmayıp her bir fırkanın bir imama dayanmış olması bu firkaların şahıs eksenli olduklarını göstermektedir.⁵ Şii kaynaklara göre Hız. Ali (ö. 40/661) vefat ettikten sonra Şii firkalar, Hız. Ali'nin imametini nas ve ta'yîne dayandıranlar, aşırı fikirler ileri sürenler ve imam olacak şahısın ancak seçimle belirlenebileceğini savunlar şeklinde üç farklı grup şeklinde mülâhaza edilmiştir. Aşırı firkalar Ehl-i sünnet kaynaklarında olduğu gibi genellikle Sebeiyye taraftarı olarak görülmüştür. Bu ayırım ilk dönem Şii kaynaklarda da görülmektedir.⁶ Bu dönemde ortaya çıkan aşırı Şii firkalar ile "Gulât" olarak isimlendirilen firkalar kastedilmektedir. Bu firkalar hem Sünnî hem de Şii müellifler tarafından gulât olarak nitelendirilmiştir.⁷ Bu firkaların başında Sebeiyye gelmektedir. Bu fırkanın kurucusu, Hız. Ali döneminde yaşamış olan Abdullah b. Vehb b. Munebbih b. Sebe'dir. Abdullah b. Hars ile İbnu'l-Esved'in onun fikirlerinin yayılmasında etkili olduğu söylenmiştir.⁸ Bu firkalardan bir diğeri ise Keysâniyye/Muhtâriyye'dir. Keysân'ın kim olduğu konusunda ihtilaf vardır. Hız. Ali'nin kölesi olduğu veya Muhtar'ın lakabı olduğu söylenmiştir. Bu nedenle Ebû İshâk Muhtâr b. Ebî Ubeyd b. Mes'ûd es-Sekaffî'ye (ö. 67/687) nispeten Muhtâriyye Ebu Amra el-Keysân'a (ö. 67/686) nispeten de Keysâniyye olarak anılmıştır. Keysân'ın Hız. Hüseyin (ö. 61/680) ve Muhammed b. Hanefiyye (ö. 81/700) ile birlikte kaldığı, Muhtar'ı yönlendirdiği ve ona komutanlık yaptığı söylenmiştir. Muhtar'ın Muhammed b. Hanefiyye'nin Irak'taki komutanı olduğu ve onun tarafından Hız. Hüseyin'in öcünü almakla görevlendirildiği de iddia edilmiştir.⁹ Bu firkaların bir diğeri Beyân b. Sem'ân en-Nahdî'ye (ö. 119/737) nisbet edilen Beyâniyye fırkasıdır. Bu kişinin Temimî veya Nahdî olduğu konusunda ihtilaf vardır. Ancak Tucker ve Ali Avcu, bu kişinin savunduğu görüşler itibarıyla güneyli Araplardan olmasının daha doğru olduğunu

³ Mustafa Öztürk, *Tefsirde Bâtınlık ve Bâtını Te'vil Geleneği* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2011); Ali Avcu, *İslam'ın İlk Marjinalleri Gulat-ı Şîa* (Ankara: Fecr Yayınları, 2020); Metin Bozan, *Şii Firkaların Tasnifi (Nispet Ettikleri İmamlar Eksenli Bir Deneme)* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2004).

⁴ Metin Bozan, *İmâmîyye'nin İmâmet Nazariyesinin Teşekkül Süreci* (İstanbul: İsam Yayınları, 2009), 43.

⁵ İlk dönem Şii firkaların tasnifi ile ilgili bk. Bozan, *Şii Firkaların Tasnifi (Nispet Ettikleri İmamlar Eksenli Bir Deneme)*, 7/23-37.

⁶ Ebu'l-Abbâs Abdullah b. Muhammed en-Nâşî el-Ekber, *Mesâilü'l-imâme ve muktatafâtun mine'l-kitâbi'l-evset fi'l-makâlât* (Beyrût: Verlag Franz Steiner Wiesbaden, 1971), 22-23; Sa'd b. Abdullah b. Ebî Halef el-Aş'erî el-Kummî, *Kitâbu'l-makâlât ve'l-firak* (Merkezu İntişârâtı İlmî ve Ferhengî, 1982), 19-20; Ebû Muhammed el-Hasan b. Mûsâ b. el-Hasan b. Muhammed el-Bağdâdî en-Nevbahtî, *Firaku's-Şîa* (Kahire: Dâru'r-Reşâd, 1992), 32.

⁷ Nevbahtî, *Firaku's-Şîa*, 38-50; 56-57; Kummî, *Kitâbu'l-makâlât ve'l-firak*, 48; Ebû'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed b. Abdîrahmân et-Tarâifî el-Askalânî el-Malatî, *et-Tenbîh ve'r-reddu 'alâ ehli'l-ehvâi ve'l-bide'* (Beyrût: el-Ma'hedü'l-Almânî li'l-Ebhâsi's-Şarkiyye, 2009), 19.

⁸ Kummî, *Kitâbu'l-makâlât ve'l-firak*, 19-20, 44.

⁹ Kummî, *Kitâbu'l-makâlât ve'l-firak*, 26-27. Müberred, (ö. 286/900) Muhtar'ın sürekli mezhep değiştirdiğini, ilkin Haricî olduğunu akabinde Hız. Zübeyr'e (ö. 36/656) meylettiğini, ardından da Râfîzî olduğunu söylemektedir. Ancak Müberred'in daha sonrasında aktardıkları onun ilkin takıyye yaptığını göstermektedir. Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Ezdî es-Sümâlî Müberred, *el-Kâmil fi'l-luğeti ve'l-edebi* (Kâhire: Dâru'l-Fikrî'l-'Arabî, 1997), 3/193-195.

söylemişlerdir. Tucker, onun Arap asıllı olduğunu söylerken Avcu, savunduğu fikirlerinden dolayı onun mevaliden oluşunu söylemiştir.¹⁰ Bu fırkaların bir başkası Muğîre b. Sa'îd'e (ö. 119/737) nispeten Muğîriyye diye isimlendirilen fırkadır. Muğîre, beşinci imam Muhammed el-Bâkır'ın (ö. 117/733) döneminde yaşamıştır.¹¹ Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/765) ise bu kişinin babası hakkında yalan rivayetler uydurduğunu ve babası hakkında aktarılan tüm aşırı fikirlerin bu kişi tarafından uydurulduğunu söylemiştir.¹² Aşırı Şîî fırkalardan biri de Ebû Mansûr el-İclî'ye (ö. 123/741 [?]) istinaden Mansûriyye diye adlandırılan fırkadır. Bu kişinin de aşırılıklarından dolayı Muhammed el-Bâkır tarafından kovulduğu nakledilmiştir.¹³ Aşırı Şîî fırkalarından bir diğeri ise Abdullah b. Muâviyye b. Abdullah b. Ca'fer b. Ebî Tâlib'e (ö. 129/746-47) tabi olanlara nispeten Cenâhiyye diye isimlendirilen fırkadır. Onlar bu ismi dedeleri Ca'fer'den almaktadırlar.¹⁴ Aşırı olarak görülen Şîî fırkalardan biri de Ebu'l-Hattâb Muhammed b. Ebû Zeyneb, Miklâs el-Kûfî el-Esedî'ye (ö. 138/755) nispeten Hattâbiye olarak anılan fırkadır. Bu şahıs da Şîa tarafından iyi biri olarak görülmemiş ve Ca'fer es-Sâdık tarafından yalancı biri olarak nitelenmiş hatta onun tarafından lanetlenmiş biri olduğu söylenmiştir.¹⁵ Yukarıda sayılan fırkalar tarafından savunulan aşırı görüşler ile te'vîl ettikleri âyetler tarihî kronoloji dikkate alınarak ileride ayrıntılarıyla aktarılacaktır.

2. Fârisî Kültürün Gulât-ı Şîa'daki İzleri

Bir fırkanın öncüsü hakkında elde edilen bilgiler bu fırkanın düşünsel arka planı hakkında bilgi vermektedir. Zira öncü kişinin bilgi düzeyi, yetiştiği toplum ve kültür bu anlamda önemlidir.¹⁶ Aynı şekilde fırkalar ile ortaya çıktıkları coğrafya arasında da sıkı bir ilişki vardır. Nitekim Sâsânî medeniyetinde var olan inançlar bu bölgede yaşayan halklar üzerinde etkili olmuştur. İslâmî dönemden önce bu inançları benimsemiş olan kişilerin düşüncelerinin erken dönem fırkaların oluşmasında oldukça etkili olduğu bilinmektedir. İlk dönem Şîî taraftarların çoğunun Irak'ta bulunması da bunu desteklemektedir.¹⁷ Şîilikte en çok etkili olanların Farslılar olmasının arkasındaki nedenin de bu olduğunu söylemek mümkündür.¹⁸ Zira İslâm karşıtı olan bazı grupların arkasında genellikle Fars asıllı kişiler bulunmaktaydı. Aralarında bazı Arap mütefekkirlerin de bulunduğu Fars halkının çoğu, İslâmî dönemin başlangıcında Maniheizm, Deysânîlik, Mazdeizm'e inanmaktaydı. Bunların başında Abdullah b. Mukaffa (ö. 142/759), Hammâd Acred el-Kûfî (ö. 161/778 [?]), Beşşâr b. Bürd el-Ukaylî (ö. 167/783-84) ve Ebû İsâ el-Verrâk el-Bağdâdî (ö. 247/861) gibi kişilerin

¹⁰ Ali Avcu, *İslam'ın İlk Marjinalleri Gulat-ı Şîa* (Ankara: Fecr Yayınları, 2020), 84.

¹¹ Muhammed b. Ömer el-Keşşî, *Ricâlü'l-Keşşî* (Meşhed: Menşûrâtu Câmietu Meşhed, 1989), 3/225.

¹² Keşşî, *Ricâlü'l-Keşşî*, 3/224-225.

¹³ Ebû'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal* (Kahire: Muessesetu'l-Halebî, 1968), 178.

¹⁴ Yani Cahfer (r.a)'ya Zu'l-cenâheyn lakabı verilmiş olduğundan dolayı bu fırkaya Cenâhiyye denilmiştir. Muhammed Câbir Abdulâdil, *Harekâtu's-Şîati'l-mutatarriiffin ve eseruhum fi'l-hey'âti'l-ictimaiyeti ve'l-edebiyeti li müdüni'l-İrâk ibâne'l-'asrî'l-Abbâsî el-Ülâ* (Kahire: Matbaatu's-Sünneti'l-Muhammediyye, 1954), 68.

¹⁵ Keşşî, *Ricâlü'l-Keşşî*, 3/224-228.

¹⁶ İbrahim Halil Bulut, *Dünden Bugüne Siyasi-İtikâdî İslâm Mezhepler Tarihi*, 3. Bs (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 19.

¹⁷ İbrahim Çeşmeli, "Erken İslâmî Dönem Mazdekizm Kökenli Ezoterik Tarikatların Doktrinleri ve Ritüelleri (7-9. Yıllar)" 9 (2018): 64-76; Emîn, *Fecrü'l-İslâm*, 257.

¹⁸ Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd el-Endelüsî el-Kurtubî İbn Hazm, *el-Faslu fi'l-mileli ve'l-ehvâi ve'n-niheli* (Kahire: Mektebetu Hancî, ts.), 2: 90-91; Emîn, *Fecrü'l-İslâm*, 262-263.

olduğu söylenmiştir.¹⁹ Mısırlı âlim ve mütefekkir Ali Sâmî en-Neşşâr (ö. 1400/1980), İslâm'a en büyük zararı Maniheizm, Mazdeizm ve Gnostizm'in verdiğini, Fars diyarının İslâm hâkimiyetine girmesiyle bu grupların artık gizlenmediğini; Mazdeizm ile Mandeizm'in Basra'da, Maniheizm'in Fars diyarı ile Irak'ta var olduğunu ve İslâm'a zarar vermek isteyen birçok Gnostiğin Kûfe'ye yerleştiğini söylemiştir.²⁰ Nitekim Hürremî/Mazdekî²¹ hareketin etkisi; Muhtariyye, Ebû Hâşimiyye²² gibi Kûfe kökenli aşırı Şîî gruplar²³ ile Ebû Muslim el-Horasânî'nin (ö. 137/755) takipçilerinde açık bir şekilde görülmektedir.²⁴ Aynı şekilde Fars kültürünün etkisi altında kalan bazı Arap kabilelerinin Zındıklaştığı, Kinde kabilesinin lideri Hucr b. Adîy el-Kindî'nin zındık olduğu nakledilmiştir.²⁵ Bu nedenle ilk dönem aşırı Şîî fırkaların Kinde, Becîle ve 'İcl gibi kabileler arasından çıkması rastlantı değildir.²⁶ İsmailîliğin ilham kaynağı sayılan Ebû Şâkir ed-Deysânî'nin asıl adı Meymûn b. Deysân b. Saîd b. Ğedbân el-Kaddâh (ö. 198/813) olduğu ve bu kişinin *el-Mîzân fî nusreti'z-zendeka* adlı bir eser kaleme aldığı nakledilmiştir.²⁷ Bu kişinin Ebu'l-Hattâb el-Esedî'nin (ö. 138/755) takipçilerinden olduğu ve Meymûn'un oğluyla birlikte Deysânî oldukları söylenmiştir.²⁸ Buna mukabil Hicaz bölgesindeki Araplar genel olarak Fars coğrafyasındaki din ve inançlardan uzak kalmışlardır.²⁹ Bu nedenle ilk dönemde Araplar arasında aşırı Şîî fırkaların savunduğu türden te'vîl anlayışı yok denecek kadar azdır.³⁰

¹⁹ İbn Mukffa'nın Mehdi (ö. 169/785) döneminde birçok kitap gibi Mazdek'in kitabını ve Kelile ile Dimne'yi de insanların inançlarını sarsmak için ilavelere yaparak Arapçaya tercüme ettiği, tercüme ettiği eserlerin de Mazdeiz'min Kerâmita, Bâtiniyye gibi aşırı Şîî gruplara geçmesinin yolunu açtığı söylenmiş ve Kûfeli üç Hammâd da (Hammâd Acred, Hammâd Râviye, Hammâd b. ez-Zuburkân en-Nahvî) Zındıklıkla itham edilmiştir. Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî el-Câhiz, *el-Hayevân* (Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004), 4/481; Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr el-Bermekî el-İrbilî İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân* (Beyrût: Dâru Sadr, 1900), 1/273, 427; 2/151-152, 212; Ali Sâmî en-Neşşâr, *Neşetu'l-fikri'l-felsefiyyi fi'l-İslâm* (Kahire: Dârü'l-Ma'rife, 1968), 1/201-205.

²⁰ Neşşâr, *Neşetu'l-fikri'l-felsefiyyi fi'l-İslâm*, 1/199-200.

²¹ Tarihçi Safedî (ö. 764/1363), bunun Arapça bir kelime olmadığını, bir şeyden lezzet duymak anlamına geldiğini, bu ismin daha önce Mazdekiler için kullanıldığını söylemiş ve onların Lezzet duyulan şeyleri helal saydıklarından dolayı bu isimle anıldıklarını ifade etmiştir. Ebû's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât* (Beyrût: Dâru İhyâ't-Turâsî'l-'Arabî, 2000), 10/40.

²² Ebû Hâşim Abdullâh b. Muhammed b. Alî b. Ebî Tâlib'e (ö. 98/716-17) nispetle bu fırkaya Hâşimiyye denilmiştir. Onlara göre Allah Ebû Hâşim'e tefsir, te'vîl, zahir-bâtının öğretmiştir. Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 150.

²³ Neşşâr, *Neşetu'l-fikri'l-felsefiyyi fi'l-İslâm*, 1/205.

²⁴ Neşşâr, *Neşetu'l-fikri'l-felsefiyyi fi'l-İslâm*, 1/206.

²⁵ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih Ya'kûbî, *et-Târîh* (Beyrût: Şirketu'l-A'lâmî li'l-Metbû'ât, 2010), 1/310. Makdisî de bu kişinin Mazdeizm dinine inandığını nakletmiştir. Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *el-Bedu ve't-târîh* (Mısır: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, ts.), 3: 199.

²⁶ Neşşâr, *Neşetu'l-fikri'l-felsefiyyi fi'l-İslâm*, 1/198: 2/58.

²⁷ Ancak Neşşâr, onun bu eserini İslâm'ı yıkmak için değil İsmâilî düşüncüyü yaymak için yazmış olabileceğini söylemiş ve Meymûn el-Keddâh ile Ebû Şâkir ed-Deysânî'nin farklı kişiler olabileceğine işaret etmiştir. Mamafih bunların farklı kişiler olması da böyle bir kitabın yazıldığını ve bu düşüncenin var olduğu gerçeğini ortadan kaldırmaz. Zaten Neşşâr'ın kendisi de bu kitabın Kur'ân-ı Kerîm âyetlerinin te'vîlleri olabileceğine vurgu yapmıştır. Neşşâr, *Neşetu'l-fikri'l-felsefiyyi fi'l-İslâm*, 1/204: 2/279.

²⁸ Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk İbn Nedîm, *el-Fihrist* (Beyrût: Dârü'l-Ma'rife, 1997), 1/232.

²⁹ Emîn, *Fecrü'l-İslâm*, 257.

³⁰ Daha önce açıkladığımız üzere İbn Mesûd ve Übey b. Ka'b'dan aktarılan rivayetler onların kiraatleri göz önünde bulundurulmadığında bâtinî te'vîl olarak görülebilir. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân* (Muessesetu'r-Risâle, 2000), 19/179-183; Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî es-Süyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr fî tefsîri bi'l-me'sûr* (Beyrût: Dârü'l-Fikr, ts.), 6/195-199; Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd

Dolayısıyla ilk dönem Şîî fırkaların Kur'ân-ı Kerîm'i te'vîl etmede oldukça aşırıya kaçmış olmalarında daha önce benimsemiş oldukları inançların büyük etkisinin olduğunu söylemek mümkündür. Zira onların Arap dili açısından Kur'ân lafzından çıkarılamayan ve siyak-sibakla açıklanması mümkün olmayan manalar çıkarmaları kültürel kodlarına işlenmiş olan te'vîl anlayışıyla açıklamak mümkündür. Mesela Bakara 2/67. âyetinde geçen inekten maksadın Hz. Aişe (ö. 58/678), Nahl 17/128. âyetinde geçen iyilikten maksadın da Hz. Ali, diğer kötü ifadeler ile kastedilenin de ilk iki halife olduğunu iddia etmeleri³¹ ancak daha önce benimsemiş oldukları te'vîl anlayışı ile izah edilebilir.

İslâm kültüründe aşırı düşüncelere sahip olanların veya aşırı te'vîlde bulunanların zındıklıkla suçlandığı bilinmektedir. Bunun da te'vîl anlayışının asıl kaynağının kadim Fârisî dinler ve fırkalar olmasından kaynaklandığının delil olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim zındık kelimesi Arapçalaşmış bir kelime olarak kabul edilir.³² Bazı dilbilimciler, kelimenin (زَنْدِ كَرَاي) sözcüğünden türetildiğini ve bunun da maddenin kudemini savunmak anlamında olduğunu söylemiştir.³³ Mes'ûdî (ö. 345/956) ise bu kavramın Mânî döneminde ortaya çıktığını, Zend kelimesinin Avesta'nın te'vîli anlamına geldiğini yani Avesta'yı zahirine aykırı bir şekilde te'vîl etmek anlamında olduğunu, bu eylemde bulunan kişiye de Zendî denildiğini ve Arapların bu kelimeyi Farslılardan aldığını söylemiştir. O, zındıkların Seneviyye'den (Dualizmi savunlar) olduğunu ve daha sonra bu kelimenin âlemin kudemini savunan herkese şamil olduğunu söylemiştir.³⁴ Zebîdî (ö. 1205/1791) de bu konuda Mes'ûdî'ye katılmış ve Zend kelimesinin Mânî'nin kitabının adı olduğunu söylemiştir.³⁵ Bazı araştırmacılar, zındık kelimesinin İslâmî dönemden önce de Araplar arasında bilindiğini ve kimi insanların bu isimle anıldığını ortaya koymuştur.³⁶ Bazılarına göre ise bu kelime Arâmi dilinden "Saddiqai" (dostluk) kelimesinden devşirilmiş ve daha sonra Mânî dinine bağlı olanlar için kullanılmıştır.³⁷ Netice olarak zındık kelimesinin ilkin Zerdüş'tün kitabını te'vîl edenler için kullanıldığı ve daha sonra Araplar arasında da kullanılmış olduğu görülmektedir. Cahiliye döneminde ne zaman kullanılmaya başlandığı, inanç açısından neyi karşıladığı ve kimlerin hangi amaçla bu isimle anılmış olduğu hakkında net bir şey

b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 2000), 4/417-418. Yine Begavî'nin (ö. 516/1122) İbn Ömer'den (ö. 73/693) aktardığı rivayette bu kelimenin âyetleri te'vîl etmek -aslına uygun olmadan- te'vîl etmek anlamında kullanıldığını söylemek mümkündür. Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî, *Şerhu's-sunne* (Beyrût: el-Mektebetu'l-İslâmî, 1983), 10/233.

³¹ İbn Hazm, *el-Faslu fi'l-mileli ve'l-ehvâi ve'n-niheli*, 2/90.

³² Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh* (Beyrût: Dâru'l-İlmi Li'l-Melâyîn, 1990), 5/175. Sibeveh (ö. 180/796) ve Sa'lebî (ö. 291/904), bu Arapçada böyle bir kelimenin olmadığını söylemişlerdir. İbn Manzûr da bu görüşe katılarak bu kelimenin Farsça olduğunu söylemiştir. Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab* (Beyrût: Dâru Sadr, 1994), 10/147.

³³ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 10/147.

³⁴ Ebû'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Hüzelî el-Mes 'ûdî, *Murûcu'z-zeheb ve meâdinu'l-cevher* (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 2005), 1/227.

³⁵ Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'Arûs* (Kuveyt: Dâru'l-Hidâye, ts.), 25/418.

³⁶ İbnü'l-Kelbî (ö. 204/819 [?]), Buhârî (ö. 256/870), İbn Kuteybe (ö. 276/889) ve Ya'kûbî'den (ö. 292/905?) yapılan nakiller bunu göstermektedir. Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî İbn Kuteybe, *Kitâbu'l-ma'ârif* (Kahire: Dâru'l-me'ârif, 1992), 621; Ubeydüllah Efe, "Buhârî Rivâyetinde Anakronizm İddiası: Hz. Ali'nin Cezalandırdığı Şahıslar Zındıklar mıydı?", *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 15 (2021), 104; Ya'kûbî, *et-Târîh*, 1/310.

³⁷ Emîn, *Fecrü'l-İslâm*, 111-112.

söylemek zordur. Ancak İslâmî dönemde bu kelimenin daha çok Fars kökenli inançlardan etkilenen ve dinî metinleri zahirinden çıkararak farklı yorumlayanlar için kullanıldığı ve daha sonra İslâmî dönemde çoğunluğa aykırı fikir beyan eden fırkalar ve kişiler için kullanıldığı görülmektedir. Nitekim aynı şey daha önce Zerdüştlükte de söz konusu olmuş ve başta Mazdekîler olmak üzere Zerdüşti metinleri resmî yorumunun dışında yorumlayan tüm fırkalar zındık olarak tanımlanmıştır.³⁸ Aşırı te'vîl geleneğinin asıl kaynağının hangi din olduğu veya bunu ilk uygulayanların hangi dinin mensupları olduğu ayrı bir çalışmanın konusudur. Ancak eldeki veriler ışığında kutsal metinleri mecrasından çıkaracak şekilde yorumlama ve te'vîl etme geleneğinin Fars kültürü üzerinden İslâm kültürüne geçtiğini söylemek mümkündür. Bu tür bir te'vîl anlayışının daha çok Fars etkisinde kalan bölgelerde çıkması bunun açık bir delildir.

3. Te'vîlin Kavramsal Çerçevesi

Genel anlamda bir kelimenin herhangi bir dildeki karşılığının dışında yorumlama faaliyeti olarak tanımlanan te'vîl, bir dine veya millete özgü değildir ve sadece kutsal metinlerle de sınırlı kalmamıştır. Te'vîl, milattan önce Yahudilikte³⁹, Hristiyanlıkta⁴⁰ ve Pers kültüründe⁴¹ var olagelmıştır. Ancak Yahudi ve Hristiyanlıkta uygulanan te'vîl yönteminin daha çok kutsal metinlerde anlaşılması güç ifadelerin izah edilmesini ve kutsal metinlerin korunmasını hedeflediği görülmektedir. Pers kültüründe ise te'vîl, yeni dînî eğilimlerin (Mazdeizm, Maniheizm) oluşmasını beraberinde getirmiştir.⁴² İslâm kültüründe kullanılan te'vîlin arka planının anlaşılması ve daha çok hangi kültürden alındığının anlaşılması için te'vîlin kimler tarafından ve nasıl uygulandığının bilinmesi gerekmektedir.

Te'vîl kelimesi, sözlükte “Hayvanların yediği bir ot, toplamak, döndürmek ıslah etmek⁴³ bir şeyin akıbeti veya varacağı sonuç,⁴⁴ varacağı sonucun açıklanması⁴⁵ gibi anlamlara gelmektedir. İstilahta ise “Lafzın bir delile istinaden zahirî anlamının dışında kullanılmasıdır.” şeklinde tanımlanmış ve te'vîller bir delile dayanıyorsa veya şer'î bir delile

³⁸ Hayreddin Kızıl, “Mazdek Hareketi ve Nedenleri” 13/2 (2021), 750; Hakkı Uygur - Abdulla Rexhepi (ed.), *İran Düşünce Tarihi* (Ankara: İram Yayınları, 2019), 31-34, 50, 61; Ahmet Altungök, *Eski İran'da Din ve Toplum (m.s. 226-652)* (İstanbul: Hikmet Evi Yayınları, 2015), 93; 103, 507. dipnot.

³⁹ Örneğin Philo (m.ö. 25- m.s. 50), Yahudi kutsal metinlerindeki tuhaf veya zahiren yanlış görünen bazı ifadelerin sembolik yorumlanması gerektiğini ifade etmiş ve kutsal metinleri rasyonel Yunan felsefesi ile izah etmeye çalışmıştır. Dursun Ali Aykıt, *İskenderiyeli Philo* (İstanbul: Kitabevi, 2011), 101-103, 111-124.

⁴⁰ Kutsal metinlerin yorumunun ancak havas tarafından anlaşılabilceği düşüncesi üzerine inşa eden Clemens (ö. ms. 215), kutsal metinlerde asıl mesajın semboller, mecazlar ve farklı imgelerin arkasında gizlice verildiğini, her hükmün dört anlam düzeyinin olduğunu ve kutsal metinlerin ancak bu düzeylerinin bilinmesiyle gerçek imana ulaşılabilceğini savunmuştur. Onun bu görüşleri daha sonra öğrencisi Origen (ö. ms. 254) tarafından kutsal metinlerin anlaşılması için metot olarak benimsenmiştir. Aykıt, *İskenderiyeli Philo*, 282-315; Öztürk, *Tesirde Bâtınlık*, 159-161.

⁴¹ EMes 'ûdî, *Murûcu'z-zeheb*, 1/227; Zebîdî, *Tâcü'l-'Arûs*, 25/418; Sa'd b. Felâh b. Abdilazîz el-'Arîfî, *ez-Zenâdiketu akâiduhum ve firekuhum ve mevkifu eimmeti'l-Müslimîne minhüm* (Riyâd: Dârü't-Tevhîd, 2013), 1/30.

⁴² Mazdekizm ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Çeşmeli, “Erken İslami Dönem Mazdekizm Kökenli Ezoterik Tarikatların Doktrinleri ve Ritüelleri (7-9. Yüzyıllar)”; Kızıl, “Mazdek Hareketi ve Nedenleri”.

⁴³ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 11/39; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Herevî Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa* (Dâru lhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 2001), 15/329-330. bir şeyin akıbeti veya varacağı sonuç, .

⁴⁴ Ebû'l-Hüseyin Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvîni el-Hemedânî İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyisi'l-luğa* (Kahire: Dâru'l-Fikr, 1979), 1/162; Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, 15/329; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 11/33; Abdulllah Temizkan, *Rağîb el-İsfahânî'nin Kur'ân'ı Anlama ve Yorumlama Yöntemi* (Ankara: Sonçağ Akademi, 2021), 79.

⁴⁵ Cevherî, *es-Sihâh*, 5: 313.

daha çok hurûfîlik diye isimlendirilen konuyla alakalı olup zannedilenin⁵⁴ aksine, te'vîlin başlangıç noktası olarak gösterilebilecek bir örnek hüviyetinde değildir.

Sahabe döneminde te'vîl olarak anlaşılabilecek ve İbn Ömer'den aktarılan bir rivayet sadece Taberânî (ö. 360/971) tarafından aktarılmaktadır. Ubey b. Ka'b ve İbn Mes'ûd'dan gelen yorumun te'vîl odaklı değil kıraat merkezli olduğu anlaşılmaktadır. Zira rivayetlere göre İbn Mes'ûd (ö. 32/652-53), ilgili âyeti⁵⁵ (مَثَلُ نُورِهِ فِي قَلْبِ الْمُؤْمِنِ) "Allah'ın nurunun müminin kalbindeki durumu" Ubey b. Ka'b ise (مَثَلُ نُورٍ مَنْ آمَنَ بِهِ) "Allah'a iman edenin kalbindeki nurun misali" şeklinde okumuştur.⁵⁶ Rivayetlerin Ka'bu'l-Ahbâr ve Ubey b. Ka'b'a dayanması bu türden bir te'vîlin Ehl-i kitaptan gelmiş olma ihtimalini akla getirmektedir. Diğer yandan böyle bir te'vîlin sahabe arasında biliniyor olduğuna işaret eder. Ancak her iki ihtimalin doğru olması durumunda bile bu te'vîlin kıraatlerden yola çıkılarak yapıldığı veya sahabenin bu tür bir bilgiyi bizzat Hz. Peygamber'den almış olabileceği ihtimali de bulunmaktadır. Te'vîl kelimesi, Ammâr b. Yâsir (ö. 37/657) veya Abdullah b. Revahâ'ya (ö. 8/629) isnad edilen "Dün Kur'ân'ın inzali için sizinle savaşmıştık. Bugün de Kur'ân'ın te'vîli için sizinle savaşıyoruz." ifadesinde kullanılmıştır. Ancak ilgili rivayet incelendiğinde burada te'vîl kelimesinin iyi anlamda kullanıldığı ve bâtinî anlamda kullanılmadığı görülecektir.⁵⁷ Te'vîl kelimesinin ilkin tefsir kelimesiyle aynı anlamda kullanılması⁵⁸ da bu kelimenin İslâm âleminin genelinde aşırı te'vîl olarak anlaşılmadığını göstermektedir. Zira böyle bir durumda ilk dönem müfessirlerin eserlerine bu ismi vermeleri mümkün değildi.

İbn Abbâs (ö. 68/687-88) ve öğrencisi İkrime'ye (ö. 105/723) isnad edilen bir rivayette Fetih sûresinin 48/29. Âyetinin halifelere yorumlandığı görülmektedir. Ancak bu yorumun bâtinî te'vîl olduğunu söylemek mümkün değildir. Zira âyetin başından itibaren sahabeden bahsettiği açıktır. İkrime'nin yaptığı şey ise âyetin belli kısımlarının belli kişilere -bu kişilerin sıfatları göz önünde bulundurularak- yorumlanmasıdır ki bunda da ihtilaf vardır.⁵⁹ İlgili rivayetlerin sahih kabul edilmesi ve bâtinî bir te'vîl olarak anlaşılması durumunda bile sadece bunlara dayanarak Ehl-i kitaptan Müslüman olanların, sahabe veya tabiûnun Kur'ân-ı Kerîm âyetlerini bâtinî te'vîl ile yorumladıkları yönünde bir sonuca varmak mümkün değildir. Zira onların böyle bir eğilimde olduklarına dair seleften bir bilgi aktarılmamıştır. Bu da onların bu türden te'vîlleri hoş karışılmadıklarını göstermektedir.

⁵⁴ Öztürk, *Tesirde Bâtınlık*, 166.

⁵⁵ Nûr 24/35.

⁵⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 19/179-183; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 6/195-199; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 4/417-418.

⁵⁷ Burada iki rivayet öne çıkmaktadır. Birinci rivayete göre Abdullah b. Revahâ bu sözü kaza ümresinde veya Mekke'nin fethinde söylemiştir. İkinci rivayete göre ise Ammâr b. Yâsir bunu Sıffin savaşında söylemiştir. Bu söz ilkin Abdullah tarafından söylenmiş ve daha sonra Ammâr tarafından tekrarlanmış da olabilir. Bu konudaki ihtilaf ve ayrıntılar için bk. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 7: 501-502. Te'vîl kelimesi hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. Öztürk, *Tesirde Bâtınlık*, 117-131. Şii te'vîli Hz. Muâviyye'nin siyasî te'vîline karşı ortaya çıkmış tepkisel bir te'vîl olarak görmek rivayete bambaşka bir anlam katmaktadır. Nitekim buna göre Hz. Muâviyye âyetleri aslından çıkarak yorumladığı için Ammâr bu sözleri sarf etmiştir. Kâmil Mustafa Şibî, *es-Sılatu beyne't-tasavvufi ve't-teşeyyü'i* (Bağdat: Metbe'etu'z-Zehrâ, 1963), 14.

⁵⁸ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 5/55.

⁵⁹ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmidü't-Tenzîl* (Beyrût: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407), 4/348; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 7/544.

Nitekim İbn Ömer'den (ö. 73/693) aktarılan bir rivayete göre İbn Ömer, âyetleri te'vîl ettiklerinden dolayı Haricileri bu ümmetin en kötülerini olarak görmüştür.⁶⁰

Aşırı Şîî fırkalarda görülen te'vîl, Haricilerin İbâziyye kolundan Hafsiyye diye bilinen bir grupta da görülmüştür.⁶¹ Ancak haricilerdeki te'vîller aşırı Şîî gruplardaki te'vîl anlayışındaki aşırı te'vîllerin seviyesine ulaşmamıştır. Zira aşırı fırkalar tarafından yapılan te'vîlbeyânî şartları taşımayan, dilin kurallarına bağlı kalınmadan ve ictihadî bir eylem olmanın dışında keyfî bir te'vîlden ibaret sayılmıştır.⁶² Belki de mutekaddimûn döneminde bazı fırkaların Kur'ân-ı Kerîm âyetlerini bağlamından kopararak te'vîl etmelerinden ötürü Hicrî 4. yüzyıldan sonra âyetlerin açıklamasında te'vîl kavramının yerine tefsir kavramı kullanılmıştır. Böylece bu kelimenin siyasî ve düşünsel kavgaların gölgesinde kötü bir ün kazandığı söylenebilir.⁶³ Muteahhirûn âlimleri de keyfi yapılan te'vîle karşı çıkmış ve te'vîlin sahih kabul edilmesi için bazı şartlar belirlemişlerdir.⁶⁴

Kur'ân-ı Kerîm'de (يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِهِ)⁶⁵ âyetinde geçen tahrif kelimesine birçok müfessir tarafından te'vîl etmek⁶⁶ anlamı verilmiştir ki buradan Ehl-i kitap âlimlerinin te'vîl nedeniyle eleştirildiği sonucu çıkmaktadır. Bu nedenle ilgili âyetin Müslümanları te'vîle yönlendirmekten çok onları te'vîlden uzaklaştırdığı söylenebilir. Sahabe ve tabiûn arasında bâtinî te'vîlin yaygın olmayışını, bu dönemdeki müminlerin Kur'ân-ı Kerîm'i arzu ve istekleri doğrultusunda yorumlamak istememelerine veya kendilerine ulaşan nasları aynıyla koruma gayretlerine bağlamak mümkündür. Ancak sonraki tabakalarda özellikle ilkin aşırı Şîî fırkalarda açıkça görülmeye başlayan bâtinî te'vîlin bu fırka mensuplarının kendi düşünce ve inançlarını Kur'ân-ı Kerîm'e dayatma arzusundan kaynaklandığı söylenebilir. Zira te'vîl -tefsirden farklı olarak- âyetlerin açıklanmasında oldukça kolaylık sağlamaktadır. Özellikle ilk dönem aşırı Şîî fırkaların benimsemiş oldukları te'vîl anlayışı fırka sahiplerine istedikleri nistan istedikleri manayı çıkarmalarına olanak tanımaktaydı.

⁶⁰ Begavî'nin İbn Ömer'den (ö. 73/693) aktardıkları bu kelimenin âyetleri farklı yorumlamak anlamında kullanıldığını göstermektedir. Zira rivayete göre İbn Ömer, Hariciler için "Onlar varlıkların en kötüleridir. Onlar kâfirler hakkında nazil olan âyetleri müminlere te'vîl ediyorlar." İbn Ömer'in -ona isnad edilen bu söz doğru ise- bu ifadeleri siyasî fırkalardan Haricilerin de bazı âyetleri te'vîl ettiklerini göstermektedir. Begavî, *Şerhu's-sunne*, 10/233.

⁶¹ Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî, *Makalâtü'l-İslâmiyyîn* (bsy: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005), 1/96. Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/120. Hz. Alî'nin Hariciler için "Doğru söz ile batıl kastedilmektedir." şeklindeki ifadesi de bir kısım Haricilerin bazı âyetleri yanlış anladıklarını veya bağlamından kopararak te'vîl ettiklerini göstermektedir. Ancak Haricilerin tümünün böyle te'vîllere başvurması, Fars kültürünün etkisinde kalmış bazı kimseler tarafından bu türden bir te'vîlin yapılmış olduğunu akla getirmektedir. Fars kültürünün etkisi altında kalmayan Araplarda böyle bir anlayışın olmaması da bunu desteklemektedir. Ebû Yûsuf Yakûb b. Süfyân el-Fesevî, *el-Ma'rîfetu ve't-târîh* (Beyrût: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 1/285; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 21/181; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 117.

⁶² Öztürk, *Tesirde Bâtînilik*, 129.

⁶³ Nasr Hamid Ebû Zeyd, "Tarihte ve Günümüzde 'Kur'ân Te'vîli' Sorunsalı", çev. Ömer Özsoy, *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 9/1-2-3-4 (1996), 24.

⁶⁴ Bu şartlar için bk. Cürcânî, *Kitâbü't-ta'rîfât*, 113.

⁶⁵ Nisâ 5/46.

⁶⁶ Mâverîdî, Kurtûbî, Fahrettîn Râzî ve Reşîd Rızâ bu görüşü benimsemiştir. bk. Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverîdî, *en-Nuketü ve'l-uyûn* (Beyrût: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 1/492; Ebû'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm el-Hâzin, *Lübâbü'te'vîl fi ma'ânî't-Tenzîl* (Beyrût: Dârü'l-Fikr, 1979), 1/541; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *Câmi'u ahkâmî'l-Kur'ân, ve'l-mubînu limâ tedemmene mine's-sünneti ve âyi'l-Kur'ân*, (Kahire: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1964), 6/115; Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb* (Beyrût: Dârü'l-İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 2000), 10/92; Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 5/114.

Te'vîl anlayışının İslâm kültürüne Yahudi ve Hristiyanlar üzerinden geçmesinin mümkün olabileceğini söyleyenler olmuştur.⁶⁷ Ancak nasların aşırı bir şekilde te'vîl edilmesi Hristiyanlık veya Yahudilik üzerinden İslâm kültürüne girmiş olsaydı bu anlayış Fars kültürü etkisindeki kabile ve bölgeler yerine bu milletler ile haşır neşir olan diğer Arap kabilelerinde yaygın olurdu. Yine Yahudilik ile Hristiyanlıkta var olan te'vîl metodunun ilk dönem aşırı Şîî fırkalarda görülen te'vîlden oldukça farklı olması, böyle bir genelemeye gitmenin doğru olmadığını göstermektedir. Aynı şekilde aşırı Şîî te'vîli sadece Hz. Muâviye'nin siyasi te'vîline karşı ortaya çıkmış tepkisel bir hareket olarak görmek⁶⁸ de sosyal gerçeklikten uzaktır. Bunun elbette ki siyasi nedenleri de vardır. Ancak çalışmada siyasi nedenler göz ardı edilmeden te'vîlin tarihi arka planındaki eski inanç ve düşünceler incelenmiştir. Yahudilik ve Hristiyanlıktan İslâm kültürüne geçen te'vîl metodunun daha çok aşırı Şîî fırkalar dışında kalanlar tarafından kullanıldığı ve bunun da belli bazı şartlara bağlandığı görülmektedir. Aşırı Şîî fırkalarda uygulanan te'vîl anlayışının ise daha çok Gnostik ve eski Fars dinlerindeki benzer bir te'vîl anlayışı olduğunu söylemek mümkündür. Bu nedenle İslam âlemindeki te'vîli, kabaca belli kurallara bağlı kalınarak yapılan ve belli kurallara bağlı kalınmadan yapılan te'vîl diye iki kısma ayrılabilir.

4. Erken Dönem Aşırı Şîî Fırkalarda Te'vîl Örnekleri ve Te'vîllerin Arka Planı

Hicrî birinci asırda İslam dünyasında yaşanan siyasi olaylar, Müslümanların ayrışmasına neden olmuştur. Özellikle Cemel, Siffin ve Hz. Ali'nin oğullarının şehid edilmesiyle sonuçlanan hadiselerden sonra İslâm âlemi büyük iki kutba ayrılmıştır. Halkın çoğunluğunun Sünnî siyasi iktidardan yana taraf tutması bu kanadın daha güçlü olmasını sağlamıştır. Buna karşılık Şîa, muhalif ve nispeten daha zayıf kalmıştır. Hz. Ali ve Ehl-i beyt taraftarı olduğunu söyleyen Şîa, Hz. Ali'nin ilk baştan haksızlığa uğradığını, halifeliği kendisinin hakkettiğini ve zulme uğrayarak hilafetin kendisinden alındığını iddia etmiştir.⁶⁹ Şîî âlimler bu görüşlerini ispatlamak için Kur'ân ve hadislerden referans bulmaya çalışmıştır. İddialarını destekleyecek malzeme bulamadıklarında âyetleri te'vîl etme ve yorumlama yolunu tercih etmişlerdir. Âyetlerin zahirine aykırı yorumlanması ve âyetlerin mecralarından çıkartılarak bambaşka bir anlam dünyasına taşınması ise açık bir şekilde ilk dönem aşırı Şîî fırkalarda görülmektedir.⁷⁰ Belirli şahıslar etrafında toplanan ve genellikle Kûfe merkezli olan bu fırkalar, sahip oldukları kültür ve geleneğin etkisiyle âyetlerin siyak ve sibakına aldırış etmeden onları bâtinî te'vîller ile te'vîl etmişlerdir.

İlk dönem aşırı Şîî fırkalardan Kur'ân âyetlerini bambaşka bir mecrada te'vîl edenler arasında Sebe'iyye, Keysânîyye/Muhtârîyye, Beyânîyye, Muğîrîyye, Mansûrîyye, Cenâhîyye ve Hattâbiyye gibi fırkalar sayılır. Bu fırkalar, Kur'ân ile pek ilgisi olmayan birtakım iddialarını Kur'ân'a dayandırmak istemişlerdir. Öyle ki kimi mutedil Şîî âlimler dahi bu tür fikirleri aktarmaktan imtina etmişlerdir. Bir kısım fırka mensupları ise bâtin ilmine sahip olduklarını, bu nedenle olmuş ve olacak her şeyin bilgisinin kendilerine verildiğini ve Kur'ân-ı Kerîm'in tümünün emsal ve işaretten ibaret olduğunu, imamlar tarafından

⁶⁷ Mustafa Öz, "Gâliyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/335; Öztürk, *Tesirde Bâtınlılık*, 162-175.

⁶⁸ Şîbî, *es-Sılatu beyne't-tasavvufi ve't-teşeyü'i*, 14.

⁶⁹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Ya'kûb b. İshâk el-Küleynî, *el-Kâfi* (Dâru'l-hadîs, 2008), 1/704; 9/295; 15/428-430; Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân el-Hârîsî el-Ukberî Şeyh Müfid, *el-İhtisâs* (Kum: el-Mu'temeru'l-Âlemî, 1993), 185-187, 272-274.

⁷⁰ İlk dönem Şîî fırkaların tasnifi ile ilgili bk. Bozan, *Şîî Fırkaların Tasnifi (Nispet Ettikleri İmamlar Eksenli Bir Deneme)*, 7/23 vd.

desteklendikleri için de ancak kendilerinin o işaretlerin manalarına vakıf olduklarını ileri sürmüşlerdir.⁷¹Daha önce mensubu oldukları eski inançlarının etkisiyle⁷² âyetleri diğer Müslümanlardan farklı bir şekilde yorumlamış ve te'vîl etmişlerdir.

Kur'ân-ı Kerîm âyetlerinin ilkin Sebeiyye fırkasında aşırı bir şekilde te'vîl edilmeye başlandığını düşünmekteyiz. Zira Sebeiyye ilk aşırı fırka,⁷³ İbn Sebe de aşırı fikir öne sürenlerin ilki ve aşırı fırkalarının da öncüsü olarak kabul edilmektedir.⁷⁴Onun tarihi kişiliğindeki belirsizlikler bir tarafa bırakılırsa eldeki veriler en azından o dönemde bu türden fikirlerin savunuluyor olduğunu göstermektedir.⁷⁵ İbn Sebe'nin Hz. Ali hakkındaki sözlerinin daha sonraki aşırı fırkalar tarafından Kur'ân-ı Kerîm'e dayandırılmış olması da mümkündür. Zira benzer düşünceler daha sonra Muhtâriyye/Keysâniyye fırkasında görülmektedir. Nitekim Hz. Ali'nin ölmediği, onun ilahi bir yönünün olduğu, göklere çıktığı, bulutların arasında olduğu ve gök gürlemesinin onun sesi olduğu⁷⁶ yönündeki iddia Keysâniyye fırkası tarafından tekrarlandığı ve bu fırka mensuplarının Bakara sûresinin 2/210. âyetini⁷⁷ ona te'vîl ettikleri, yine bazı âyetleri Hz. Ali ve ehl-i beyt'e yorumladıkları nakledilmiştir.⁷⁸ Söz konusu firkadan bir grup da Tîn sûresinin ilk dört âyetinde geçen Tîn'den maksadın Hz. Ali; Zeytûn'dan maksadın Hz. Hasan; Tûr-i Sîn'in den maksadın Hz. Hüseyin 've hâze'l-beledi'l-emîn" ifadesinden maksadın ise Muhammed b. Hanefiye olduğunu söylemişlerdir.⁷⁹ Keysâniyye'den bir grup ise Mâide 5/3. âyetinde haram sayılan leş, kan, domuz eti vs. şeylerin kendilerine helal olduğunu ve bu âyetin Mâide 5/93. âyetiyle neshedildiğini savunmuşlardır.⁸⁰ Diğer aşırı fırkalar gibi Keysâniyye'nin bu düşünceler ile ortaya çıkması ve taraftar bulabilmesi bu fırkaların bulunduğu çevrenin daha önce bu tür inançlardan haberdar olduklarını veya bu tür düşüncelere daha önce inanmış olduklarını göstermektedir. Nitekim haramları helal sayma geleneği İslâm'dan

⁷¹ Nâşî el-Ekber, *Mesâilü'l-imâme ve muktatafâtun mine'l-kitâbi'l-evset fi'l-makâlât*, 39-41.

⁷² Nevbahtî, *Firaku's-Şîa*, 64.

⁷³ Kummî, *Kitâbu'l-makâlât ve'l-firak*, 19-20, 44.

⁷⁴ Nevbahtî bu grubun Hz. Ali'nin ölümünü inkâr ettiklerini, onun tekrar Arapları asasıyla yönlendireceğine ve yeryüzünün adalet ile dolduracağına inandıklarını söylemiştir. Ayrıca Hz. Peygamber'den sonra vakfe inancını ilk benimseyenlerin bunlar olduğunu ve ilk aşırı fikir beyan edenlerin de yine bunlar olduğunu söylemiştir. Hz. Ali'nin İbn Sebe'yi öldürmek istediği ancak insanların "Ey Müminlerin emiri sizi ve Ehl-i beyti sevdiğini söyleyen, velayetini kabul eden ve düşmanlarınızdan teberrî eden birini mi öldürecekisiniz" şeklindeki söylemleri nedeniyle onu Medâin'e sürdüğü ifade edilmiştir. Nevbahtî, İbn Sebe'nin ilk üç halife ve sahabe aleyhinde konuştuğunu ve onlardan teberrî ettiğini ve Hz. Ali'nin kendisine bunu emrettiğini söylediğini nakletmiştir. Nevbahtî, *Firaku's-Şîa*, 32; Malatî, *et-Tenbîh ve'r-reddu 'alâ ehli'l-ehvâi ve'l-bide'*, 14; Ebû Muhammed (Ebû'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrîzî, *el-Mevâ'izu ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hiteti ve'l-âsâr* (Beyrût: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1998), 4/189.

⁷⁵ Ethem Ruhi Fiğlalı, "Abdullah b. Sebe", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988), 1/133.

⁷⁶ Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *el-Farku beyne'l-firak* (Dârü'l-Âfâki'l-cedîde, 1977), 223-225; Tâhir b. Muhammed Ebu'l-Muzaffer el-İsferâyînî, *et-Tebşîru fi'd-dîn ve temyîzu'l-fireki'n-nâciyeti 'anî'l-fireki'l-hâlikîn* (Beyrût: 'Âlemü'l-Kütüb, 1983), 123; Makrîzî, *el-Hitât*, 4/189.

⁷⁷ "Onlar, ille de buluttan gölgeler içinde Allah'ın ve meleklerinin gelmesini mi beklerler..."

⁷⁸ Kummî, *Kitâbu'l-makâlât ve'l-firak*, 27.

⁷⁹ Kummî, *Kitâbu'l-makâlât ve'l-firak*, 30. Nevbahtî bunların Tîn sûresinde geçen âyetleri bu şekilde te'vîl etmelerinin sebebini de onlardan nakletmiştir. Onlara göre, Allah'ın bu sûrede meyvelere yemin etmesi anlamsızdır. Zira meyvelerin böyle bir şeye ihtiyaçları yoktur. Bu lafızlar imamlardan kinayedir. Ayrıca Hz. Peygamber takkiye ihtiyaç duymadığından Allah (cc.), bu surede Hz. Peygamber ile değil yukarıda isimleri kinaye olarak geçen imamlar ile yemin etmiştir. Nevbahtî, *Firaku's-Şîa*, 42.

⁸⁰ Kummî, *Kitâbu'l-makâlât ve'l-firak*, 41. Daha sonra Abdullâh b. Muâviye b. Abdillâh b. Ca'fer b. Ebî Tâlib'in (ö. 129/746-47) intisap edenlerden bir grup ise bütün haram şeyleri helal saymıştır. Kummî, *Kitâbu'l-makâlât ve'l-firak*, 43.

önce Mazdeizmde var olan bir düşüncedir. Mazdeizmde göre insanlar mallarda ve kadınlarda ortaklırlar. Bu inanca sahip olanlar Enûşirevân zamanında büyük bir katliama uğramışlardır. Bu fırka mesupları onun döneminden itibaren saklanmaya başlamış ve İslâmî dönemde Hürremiyye, Babekiyye ve Muhammire adı altında ortaya çıkmışlardır.⁸¹ Şîa'nın aşırı fırkaları arasında sayılan Keysâniyye'nin yayıldığı kabileler daha çok fars asıllı mevali kabileleri olup bunlar arasında Bâtınîlik, Mehdilik, bedâ, te'vîl, recat, hulûl ve tenâsüh anlayışı yayılmıştır.⁸² İslâm'dan önce bu tür inançları benimseyen kabilelerin İslâm'a girdikten sonra bazı fırkalara intisap ettikten sonra bu fikirlerini âyetler ile temellendirmeye çalıştıkları görülmektedir.

Kur'ân âyetlerini te'vîl eden ve onun hakkında fikirler öne sürenlerden biri de Beyân b. Sem'ân en-Nahdî'dir (ö. 119/737). Beyân'ın, Kûfe'de ilk defa Kur'ân'ın mahlûk olduğunu savunan kişi olduğu söylenmiştir. Yine Beyân'ın, kendi durumunu meşrulaştırmak için imamlar gaybette iken taraftarlarının hüccetlere bağlanmaları gerektiğini söyleyen ve muhtemelen bunu ilk dile getiren kişi olduğu ve onun bu düşüncesinin daha sonra Şîa tarafından da benimsenmiş ve geliştirilmiş olduğu düşünülmektedir.⁸³ Bu kişi bu fikirleri savunurken kendisinin bir peygamber olduğunu, Kur'ân'daki bazı âyetlerin de kendisini desteklediğini, Âli İmrân 3/138⁸⁴ âyetinde geçen (بَيِّن) ifadesinden maksadın da kendisi olduğunu söylemiştir.⁸⁵ Beyân, Kur'ân-ı Kerîm âyetlerini te'vîl etmiş ve Ebû'l-Hâşim Abdullah b. Muhammed el-Hanefiyye'nin bizzat kendisini vasi tayin ettiğini, İsm-i Azâm'ı bildiğini ve dilerse çiçek ile konuşursa kendisine cevap vereceğini iddia etmiştir. Ayrıca Ezeli ilahın insan şeklide nurdan bir varlık olduğunu savunmuştur.⁸⁶ Beyân'ın Düalist bir inanca sahip olduğu ve hulûl inancını savunduğu söylenmiştir. Bu itibar ile onun yaşadığı Irak coğrafyasında yayın olarak varlığını sürdüren gnostik düşünceden etkilenmiş olduğunu görülmektedir.⁸⁷

Kur'ân-ı Kerîm âyetlerini te'vîl etmede oldukça aşırıya kaçanlardan bir fırka da Muğîriyye fırkasıdır. Bu fırkanın nispet edildiği Muğîre b. Sa'îd (ö. 119/737) birçok âyeti te'vîl etmiştir. Mesela ona göre, Nahl sûresinin 16/90 âyetindeki adaletten maksat Hz. Ali'dir. İyilikten maksat Hz. Fatıma'dır. Akabadan maksat Hz. Hasan (ö. 49/669) ile Hz. Hüseyin'dir. Çirkin işlerden maksat Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634) ve fenalıktan maksat ise Hz. Ömer'dir (ö. 23/644).⁸⁸ Ayrıca azgınlıktan maksadın da Hz. Osman olduğunu söylemiştir.⁸⁹ Bu kişi aynı şekilde Ahzâb sûresinin 33/72. âyetinde geçen "emanet" kelimesinden maksadın Hz. Ali'nin imameti olduğunu ve âyetinde geçen "O çok zalim, çok cahildir."

⁸¹ İsfereyînî, *et-Tabsîru fi'd-dîn*, 135; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 10/40-41.

⁸² Mehdilik inancının, Yahudilik ve Hristiyanlıktan; Bedâ fikrinin, Yahudilikten; Bâtınîliğin ise gnostik dinlerden Şîa'ya geçtiği düşünülmektedir. Neşşâr, *Neşetu'l-fikri'l-felsefiyyi fi'l-İslâm*, 2/56-59.

⁸³ Avcu, *İslâm'ın İlk Marjinaleri Gulat-ı Şîa*, 84-86.

⁸⁴ "Bu (Kur'an), bütün insanlığa bir açıklamadır; takvâ sahipleri için de bir (beyân) hidayet ve bir öğüttür." Bu ayette geçen "beyân" lafzı açıklama olarak çevrilmiştir.

⁸⁵ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî İbn Kuteybe, 'Uyûnu'l-Ahbâr (Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 2/165.

⁸⁶ Bağdâdî, *el-Farku beyne'l-fırak*, 229; İsfereyînî, *et-Tabsîru fi'd-dîn*, 119, 124.

⁸⁷ Yusuf Koçak, "İrfanî/Gnostik Geleneğin Şîi Gulat'daki Tezahürleri: Beyâniyye Örneği", *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 13/2 (2020), 5-9.

⁸⁸ Ebû Nuaym Abdülmelik b. Muhammed b. Adî el-Esterâbâdî el-Cürcânî, *el-Kâmil fi du'afâi'r-ricâl* (Beyrût: el-Kütübî'l-İlmiyye, 1997), 8/72.

⁸⁹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-e'lâm* (Beyrût: Dârü'l-Kitâbî'l-'Arabî, 1987), 7/476.

ifadeleri ile kastedilenin de Hz. Ebû Bekir olduğunu iddia etmiştir.⁹⁰ Ona göre, Hz. Ebû Bekir Hz. Ali'yi imametten alı koyma işini yüklenmiş ve Hz. Ömer de ona yardımcı olmuştur. Muğîre daha da aşırı giderek Haşr sûresinin 59/16. âyetinde geçen şeytandan maksadın Hz. Ömer olduğunu söylemiştir.⁹¹

Muğîre, Sünnî âlimlerden farklı olarak Kur'ân-ı Kerîm âyetlerini bâtinî bir te'vîl yöntemi ile te'vîl etmeye çalışmıştır. Ona göre Kur'ân-ı Kerîm işaret ve mesellerden ibarettir. Bunları ise ancak imamlar tarafından desteklenen kişi yani kendisi bilir.⁹² Onun başvurduğu bu yöntem ile hurûfliğin de önünü açtığı düşünülebilir.⁹³ Ancak âyetler hakkındaki yorumları daha çok bâtinî te'vîle örnek olduğu görülmektedir. Onun sembolik ifadelerle başvurarak Hurûfliğe kapı araladığı yönünde bir kanaate varmak ise zordur. Diğer taraftan Muğîre'nin bâtinîliği politik bir okumaya tabi tutarak Kûfe'deki senkretik ve farklı kültürleri İslâmî bir dille yorumlamaya çalıştığı da görülmektedir.⁹⁴

Kur'ân âyetlerini kendi düşünceleri doğrultusunda te'vîl etmeye çalışan bir diğer fırka Mansûriyye fırkasıdır.⁹⁵ Ebû Mansûr el-'İclî, (ö. 123/741 [?]) kendi fırkaları dışındaki herkesin müşrik olduğunu ve Tevbe 9/5. âyetine⁹⁶ istinaden bunların bulundukları yerde öldürülmeleri gerektiğini savunmuştur.⁹⁷ Bu fırkaya göre, Tûr 52/44. âyetiyle⁹⁸ Ebû Mansûr kastedilmiştir.⁹⁹ Ebû Mansûr, Mâide 5/93. Âyetini te'vîl ederek Kur'ân-ı Kerîm'de leş, kan, domuz eti gibi kavramlar ile velayetleri haram olan kişilerin kastedildiğini iddia etmiştir. Bu nedenle haram sayılan şeylerin kendilerine helal olduğunu, aynı şekilde Kur'ân'da geçen farzlardan maksadın imamların velayetlerine tabi olmak olduğunu ve bu nedenle farz sayılan ibadetlerden muaf olduklarını söylemiştir.¹⁰⁰ Bunun benzeri bir düşünce daha önce Keysâniyye'den bir grup tarafından savunulmuştur.¹⁰¹ Mansûriyye'ye mensup olanların A'râf 7/40. âyetine getirdikleri yoruma göre, kendileri dışında kalanlar binlerce yıl havan suretinde kaldıktan sonra küçülerek iğne deliğinden cennete

⁹⁰ Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn* (Wiesbaden: Dâru Franz Stein, 1980), 8; Bağdâdî, *el-Farku beyne'l-firak*, 231.

⁹¹ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 8; Bağdâdî, *el-Farku beyne'l-firak*, 231.

⁹² Nâşî el-Ekber, *Mesâilü'l-imâm ve muktatafâtun mine'l-kitâbi'l-evset fi'l-makâlât*, 41.

⁹³ Neşşâr, *Neşetu'l-fikri'l-felsefiyyi fi'l-İslâm*, 85.

⁹⁴ Avcu, *İslam'ın İlk Marjinaleri Gulat-ı Şîa*, 138.

⁹⁵ Bu fırkaya Ebû Mansûr el-'İclî'ye istinaden Mansûriyye denilmektedir. Bu kişi aşırılıklarından dolayı Muhammed el-Bâkır tarafından kovulmuştur. Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 178.

⁹⁶ "Haram aylar çıkınca müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün..."

⁹⁷ Kummî, *Kitâbu'l-makâlât ve'l-firak*, 47. Ebû Mansûr, Allah'ın kendisini göğe çıkardığını ve başını okşayıp kendisine oğlum dediğini, Hz. İbrahim gibi kendisini dost edindiğini söyleyen Kûfe'de okuma yazma bilmeyen Abdu'l-Kays oğullarından biridir. Ebû Ca'fer'in kendisini vasi kıldığını, ondan sonra imametinin kendisine geçtiğini söylemiştir. Ebû Mansûr böylece kendisinin de diğer imamlar gibi gönderilmiş bir peygamber olduğunu ve peygamberliğin kendisinden sonra da altı oğluna geçeceğini iddia etmiştir. Nevbahtî, *Firaku's-Şîa*, 49.

⁹⁸ "Gökten düşen bir kütle görseler «Üst üste yığılmış bulutlardır.» derler."

⁹⁹ Câhiz, *el-Hayevân*, 2/392. Eş'arî, Ebû Mansûr'un bu âyeti kendine yorumladığını söylerken Şehristânî, Mansûriyye fırkasının bu âyeti Ebû Mansûr'a yorumladıklarını belirtmiştir. Krş. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/28; Bağdâdî, *el-Farku beyne'l-firak*, 234; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 178-179.

¹⁰⁰ Kummî, *Kitâbu'l-makâlât ve'l-firak*, 48; Nevbahtî, *Firaku's-Şîa*, 50; Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/28; Makrîzî, *el-Hitat*, 4/183. Daha önce Keysâniyye fırkası tarafından da ilgili âyetin buna benzer bir şekilde yorumlandığını görmüştük.

¹⁰¹ Kummî, *Kitâbu'l-makâlât ve'l-firak*, 41. Daha sonra Abdullâh b. Muâviye'ye (ö. 129/746-47) intisap edenlerden bir kısım ise bütün haram şeyleri helal saymıştır. Kummî, *Kitâbu'l-makâlât ve'l-firak*, 43.

gireceklerdir.¹⁰² Bu fırka mensuplarının daha önce ruh göçü inancına sahip oldukları ve bu inançlarını Kur'ân-ı Kerîm'i te'vîl etme vesilesiyle İslâm kültürüne taşımak istedikleri görülmektedir. Bu fırka mensuplarının daha önce Mânî'den etkilenmiş olmaları muhtemeldir. Zira ona göre, iyi ruhlar günün sabahıyla birleşir ve feleklerin üstündeki nura ulaşır. Kötülerin ruhu ise karanlıktan kurtulana kadar hayvandan hayvana geçer.¹⁰³

Kur'ân-ı Kerîm'deki âyetleri mecrasından çıkararak yorumlayan bir diğer fırka Hattâbiyye fırkasıdır.¹⁰⁴ Bu fırka mensuplarına göre, Nisâ 4/51. âyetinde geçen putlardan ve tâğûttan maksat Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'dir. Aynı şekilde Mâide 5/90. âyetinde geçen içki ve kumardan maksat da Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'dir.¹⁰⁵ Makrîzî (ö. 845/1442) bu fırkanın Bakara 2/67. âyetini¹⁰⁶ Hz. Aişe'ye (ö. 58/678) yorumladıklarını nakletmiştir.¹⁰⁷ Hattâbiyye'ye göre, Kur'ân'da geçen haramlardan maksat tevellî edilmemesi gereken erkek ve kadınlardır. Bu kişileri telîn etmek ve onlardan teberrî etmekle bu haramlardan sakınılır. Aynı şekilde Hz. Peygamber'i ve imamları tanımak, onları sevip siyasi hâkimiyetlerini kabul etmekle de namaz, hac ve zekât gibi bütün farzlar ifa edilir.¹⁰⁸ Böylece bu fırka Kur'ân âyetlerine yaptıkları yorumlar ile tüm haramları helalleştirmiş ve kendilerinin farzlardan sorumlu olmadıklarını iddia etmişlerdir. Ebû'l-Hattâb (ö. 138/755) ve onun fikirlerini savunlar, aşırı fikirlerinden dolayı Ca'fer es-Sâdık tarafından tel'în ve teberrî edilmiştir.¹⁰⁹ Ancak o Kehf 18/79. âyetini ilginç bir te'vîl ile Ca'fer es-Sâdık'ın kendisini lanetlemek suretiyle melikten kurtarmak istediğini ve bâtinî te'vîl ile Ca'fer es-Sâdık'ın bu lanetle kendi düşmanlarını kastettiğini savunmuştur. Bu haber Ca'fer es-Sâdık'a ulaştınca böyle düşünenleri de lanetlemiştir.¹¹⁰ Makrîzî, Hattâbiyye fırkasının elli fırkaya bölündüklerini söylemekte ve bu fırkaya mensup olanların tümünün Ca'fer es-Sâdık'ın kendilerine cifr ilminden bahseden bir kitap bıraktıklarına inandıklarını aktarmaktadır.¹¹¹

¹⁰² Kummî, *Kitâbu'l-makâlât ve'l-firak*, 49-50. Onlar bu konudaki düşüncelerini şöyle temellendirmeye çalışmışlardır: Biz devenin hacmi itibarı ile bir iğne deliğinden geçmesinin mümkün olmadığını bilmekteyiz. Aynı şekilde Allah'ın da yalan söylemediğini bilmekteyiz. Öyleyse bu durum, söz konusu hayvanın iğne deliğinden geçinceye dek her devirde küçülmesi ile mümkün olacaktır. Böylece onlar iğne deliğinden geçtikten sonra tekrardan insana dönüşebileceklerdir. Nevbahtî, *Firaku's-Şîa*, 51-52.

¹⁰³ İşferâyînî, *et-Tabsîru fî'd-dîn*, 136.

¹⁰⁴ Bu fırka Mâide 5/93. âyetinin te'vîl edip imameti kabul edenlerin sorumluluktan kurtulduklarını savunmuştur. Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 152.

¹⁰⁵ Malatî, *et-Tenbîh ve'r-reddu 'alâ ehli'l-ehvâi ve'l-bide'*, 23.

¹⁰⁶ "Musa, kavmine: Allah bir siğir kesmenizi emrediyor..."

¹⁰⁷ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/179.

¹⁰⁸ Kummî, *Kitâbu'l-makâlât ve'l-firak*, 57,63-64; Nevbahtî, *Firaku's-Şîa*, 53-58.

¹⁰⁹ Bunlar, Ca'fer es-Sâdık'ın Allah olduğunu, Ebû'l-Hattâb'ın da gönderilmiş bir peygamber olduğunu ve Ca'fer es-Sâdık'a itaat etmekle emrolunduğunu söylemişlerdir. Ayrıca zina, livata, içki ve hırsızlık gibi haramları helal saymış, namaz, zekât, oruç ve hac ibadetlerini terk etmişlerdir. Bunlar dayanışma içerisinde olmak için kendi arkadaşları lehine yalan şahitlikte bulunabileceklerini savunmuşlardır. Hatta bunun kendilerine farz olduğunu ve bunun marifetten sonra en büyük farzlardan olduğunu söylemişlerdir. Kur'ân'daki bazı farzlar ile imamların kastedildiğini, imamları bilmek ve onlara uymak ile bu farziyetin yerine getirildiğini iddia etmişlerdir. Aynı şekilde haramlar ile de bazı şahısların kastedilmiş olduğunu, haramlardan kaçınmak ise bu kişilerden teberrî etmek ve onları lanetlemek anlamında olduğunu belirtmişlerdir. Nevbahtî, *Firaku's-Şîa*, 52-53.

¹¹⁰ Bu fırka mensuplarına göre, âyette geçen "sefine" kelimesinden maksat Ebû'l-Hattâb'ın "yoksul kimseler"den maksat Ebû'l-Hattâb'ın taraftarları; "melik"ten maksat İshâ b. Mûsa el-Abbâsî'dir. Ca'fer es-Sâdık ise zahiren gemiyi delerek ayıplı hale getirmiş ancak bâtinîde/gerçekte gemi ve gemidekileri korumak istemiştir. Kummî, *Kitâbu'l-makâlât ve'l-firak*, 55; Nevbahtî, *Firaku's-Şîa*, 56.

¹¹¹ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/4/181.

Âyetleri te'vîl eden fırkalardan biride Cenâhiyye fırkasıdır. Bu fırkaya göre, Mâide 5/3 âyetinde leş, kan, domuz eti gibi kavramlardan maksat ilk üç halife ve Muâviye'dir (ö. 60/680).¹¹² Aynı şekilde Kur'ân'da var olan farzlardan maksat da Hz. Ali ve neslinden tevellî edilmesi gereken kişilerdir.¹¹³ Aşırı Şîî fırkalardan sayılan bu fırka, ilah'ın; imam ve peygamberlerin bedenlerine girdiğine inanmakta; kıyamet, cennet ve cehennem gibi olguları inkâr etmekte; zina, livata ve içki gibi bir çok haramı helal saymakta; namaz, zekat gibi farzları Ehl-i beyti tevelli etmekle te'vîl etmektedirler. Onlar bu görüşlerini Mâide 5/93. âyetine dayandırmaktadırlar. Bu gruptakilerin çoğu Fars asıllı olup az bir kısmı Kûfelidir. Muhammed Câbir'e göre, bulunduğu çevredeki Mazdeizm ve Kadîm Fars inanışları Abdullah b. Muâviye'ye bu görüşleri söyletmiş, böylece ahiret, hesap ve cehennem gibi olguları inkâr ederek taraftarlarını dünya lezzetlerini bulandıracak tüm inançlardan soyutlamıştır. Abdullah ayrıca düşüncelerine ilahi ilim düşüncesini eklemiştir.¹¹⁴ Bu fırka mensuplarının da diğer aşırı Şîî fırkaları gibi yaşadıkları coğrafyadan etkilenmiş oldukları ve âyetleri bu düşüncelere uygun bir şekilde yorumladıkları görülmektedir.

Kur'ân âyetlerini kendi görüşleri doğrultusunda te'vîl eden bir diğer fırka Abbâsi fırkasıdır. Bu fırkanın Museylime/Hurremiyye koluna göre, imamları kabul etmek; onların sevdikleri kişileri sevmek, düşmanlık besledikleri kişilere de düşmanlık yapmak gibi şeylerin kendilerine farz kılındığını; imamı kabul ettikten sonra da haram olan şeylerin de kendilerine helal sayıldığını ve üzerlerinden farzların düştüğünü iddia etmişlerdir.¹¹⁵ Bu fırkanın mensupları, Ankebût 29/64. ve İnfitâr 82/7-8 âyetlerini te'vîl ederek mümin insanların öldükten sonra nurani safi bedenlere girdiğini, asi ruhların ise hayvanların bedenlerine girdiğini savunmuşlardır. Bu fırka mensuplarının da Mansûriyye fırkası gibi reenkarasyon inancına sahip olduğu ve bu düşüncesinin İslamileştirmeye çalıştıkları açık bir şekilde görülmektedir. Nâşî el-Ekber bütün aşırı Şîî grupların bu görüşte olduğunu belirtmiştir. Abbâsi fırkasının bir diğer kolu olan Huddâşî fırkası ise Museylime ile aynı görüşü benimsemiş ancak kavramlara farklı anlamlar yüklemişlerdir. Örneğin oruçtan maksadın imamı gizlemek namazdan maksadın imamlara tabi olmak, cihattan maksadın ise muhaliflerini çeşitli yollar ile öldürmek olduğunu söylemişlerdir.¹¹⁶ Aşırı Şîî fırkaların te'vîl ettikleri âyetlerin daha sonra Şîî müfessirler tarafından da nakledildiği görülmektedir. Nitekim Hattâbiyye fırkası tarafından te'vîl edilen Nisâ 4/51. âyetinin¹¹⁷ daha sonra Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'e te'vîl edildiği aktarılmaktadır.¹¹⁸ Hasan Askerî'ye (ö. 260/874) isnad edilen tefsirde de başta halifeler olmak üzere sahabe'nin küfür

¹¹² Daha önce Keysâniyye ve Mensûriyye tarafından da bu âyetin benzer şekilde yorumlandığını aktarmıştık.

¹¹³ Kummî, *Kitâbu'l-makâlât ve'l-firak*, 51-52, 57; Makrîzî, *el-Hitat*, 4/183.

¹¹⁴ İsfârâyînî, *et-Tabsîru fi'd-dîn*, 126; Makrîzî, *el-Hitat*, 4/4/183; Abdülâdil, *Harekâtü's-Şî'ati'l-mutatarrifin*, 68.

¹¹⁵ Nâşî el-Ekber, *Mesâilü'l-imâme ve muktatafâtun mine'l-kitâbi'l-evset fi'l-makâlât*, 32.

¹¹⁶ Nâşî el-Ekber, *Mesâilü'l-imâme ve muktatafâtun mine'l-kitâbi'l-evset fi'l-makâlât*, 33, 38.

¹¹⁷ "Kendilerine Kitap'tan nasip verilenleri görmedin mi? Putlara ve bâtıla (tanrılara) iman ediyorlar, sonra da kâfirler için 'Bunlar, Allah'a iman edenlerden daha doğru yoldadır!' diyorlar!"

¹¹⁸ Ebû'n-Nadr Muhammed b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ayyâşî, *et-Tefsîrü'l-Ayyâşî* (Tahran: el-Mektebetu'l-İlmîyyetu'l-İslâmiyye, 1961), 1/246; Mollâ Muhsin Muhammed b. Şâh Murtazâ b. Şâh Mahmûd el-Kâşânî, *es-Sâfi* (Tahran: Mektebetu es-Sadr, 1995), 1/459; Hâşim b. Süleymân b. İsmâîl b. Abdilcevâd el-Hüseynî el-Bahrânî, *el-Burhân fi tefsîri'l-Kur'an* (Kum: Muessesetu'l-Bi'se, 1995), 2/92-98, 110; Muhammed Bâkır b. Muhammed Takî b. Maksûd Alî el-Meclisî, *Bihârü'l-envâr el-câmi'etu li ahhârî eimmeti'l-athâr* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Tûrâsî'l-Arabî, 1978), 9/193.

ve irtidad ile itham edildiği nakledilmektedir.¹¹⁹ Aşırı Şîî fırkaların savundukları görüşler onların açık bir şekilde yaşadıkları coğrafyanın etkisinde kaldıkları ve İslâm'a girdikten sonra da daha önce sahip oldukları inançları terk etmedikleri, kendi kültürlerinde var olan te'vîl anlayışını da kullanarak âyetleri te'vîl ederek bu inançlarını islâmîleştirmeye çalıştıkları açık bir şekilde görülmektedir. Mamafih Şîî müfessirlerin ilk dönem Şîî fırkalarda görülen aşırı tevilleri tefsirlerinde naklettikleri de bilinmektedir. Nitekim Muğîre b. Sa'îd tarafından te'vîl edilen Ahzâb 33/72. âyeti, benzer bir şekilde Şîî müfessirler tarafından da te'vîl edilmiştir.¹²⁰ Özellikle Ahbârî âlimlerin tefsirlerinde âyetleri siyak sibakından kopartarak zahirine aykırı bir şekilde yorumlandıkları açık bir şekilde görülmektedir.¹²¹ Ahbârî âlimlerin tefsirlerinde bu tür rivayetler yaygın olmasına karşın Usûlî âlimlerin tefsirlerinde bu durum çok yaygın değildir. Ancak onların tefsirlerinde de bu tür te'vîller bulmak mümkündür.¹²² Nitekim modern dönem âlimlerinden Tabâtabâî'nin (ö. 1322/1904) tefsirinde bu tür te'vîller bolca bulunmaktadır. O, (el-Cery) diye isimlendirdiği bu te'vîlin *gayb âlemine özgü olduğunu ve Allah'ın dilediği kişilere gaybî bilgiler verebileceğini söylemiştir.*¹²³

Sonuç

İlk dönemden itibaren hilafet/imamet meselesi Şîî fırkalar tarafından inançsal zeminde ele alınmıştır. Zira İmametini dini zeminde tartışılması dini metinlerin de bu minvalde anlaşılmasını gerektirmiştir. Bu nedenle daha ilk dönemde oluşmaya başlayan fırkalar Kur'ân-ı Kerîm'de kendi fikirlerini destekleyecek âyet bulamadıklarında âyetleri kendi düşünceleri doğrultusunda te'vîl etme yoluna gitmişlerdir. Te'vîl kültürüne aşina olan bu fırkalar kendi düşüncelerine uygun âyet bulmakta hiç zorlanmamış hatta istedikleri her âyeti kendi düşüncelerine bâtinî bir metot ile yorumlamayı başarmışlardır. Bu konuda Sebe'iyye diye bilinen fırkanın başı çektiği ve daha sonraki Şîî fırkaların bu minvalde birçok âyeti te'vîl ettikleri görülmektedir. İlk dönem aşırı Şîî fırkalar, âyetlere yükledikleri anlamlar ile düşman olarak gördükleri sahabe ve halifeleri yermiş, inançlarını bu yorumlar ile Kur'ân-ı Kerîm'e dayandırmış ve birçok âyeti bu minvalde yorumlamışlardır.

İlk dönem aşırı Şîî fırkalar tarafından yorumlanan âyetlerin İslâm öncesi inançlar ile bağlantılı olduğu, Şîî fırkalarda ortaya çıkan te'vîl yönteminde İslâm öncesi kültürün etkili olduğu görülmektedir. Zira bu dönemde ortaya çıkmış olan aşırı Şîî fırkaların öncülleri ve yine ortaya çıktıkları bölgelerin incelenmesi, te'vîl kavramı ile aşırı Şîî fırkalar tarafından kullanılan te'vîl yönteminin kökeni hakkında bize bazı bilgiler vermektedir. Buna mukabil Hicaz bölgesindeki Araplar genel olarak Fars coğrafyasındaki diyanetlerden uzak

¹¹⁹ Hasan b. Ali Askerî, *et-Tefsîru'l-mensûb ile'l-İmâm Hasan el-Askerî* (Kum: Medresetu'l-İmâm el-Mehdî, 1989), 1/122-127.

¹²⁰ Ali b. İbrâhîm b. Hâşim el-Kummî, *Tefsîru'l-Kummî* (Kum: Dâru'l-Kitâp, 1984), 2/198; Kâşânî, *es-Sâfî*, 4/206-207; Meclisî, *Bihârul-envâr*, 5/312; Bahrânî, *el-Burhân*, 4/500-502.

¹²¹ Bu konudaki te'vîller ve rivayetlerin ayrıntıları için bk. Hüseyin Zamur, *Şîî Teopolitiğin Tefsire Yansıması- İlk Üç Halife Bağlamında-* (Ankara: Fecr Yayınları, 2022), 83-156. Ahbârî ve Usûlî ayırımı ve bu iki Fırkanın İmamet merkezli görüşlerinin ayrıntıları için ayrıca bk. Sabahattin Gümüş, *İsnâaşeriyye Tefsir Geleneğinde İmâmet* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2022), 33-201.

¹²² Sabahattin Gümüş, "Sahâbeyle İlişkilendirilen Âyetlerin Şîî Tefsirindeki Ahbârî ve Usûlî Yorumu", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 15 (2020), 308-335; Zamur, *Şîî Teopolitiğin Tefsire Yansıması- İlk Üç Halife Bağlamında-*, 83-156; Sabuhi Shahavatov, "Tefsirde Mezhep Refleksli Aşırılık -İbn Furât Örneği", *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (2014), 5-11.

¹²³ Gümüş, "et-Tabâtabâî'nin Mizân Tefsiri'nde Uyguladığı (الجرى) Cery Kavramının Arka Planı", 595.

kalmışlardır. Bu nedenle ilk dönemde Araplar arasında aşırı Şîî fırkaların savunduğu türden te'vîl anlayışı yok denecek kadar azdır. İlk dönem Şîî fırkaların Kur'ân te'vîlinde aşırıya kaçmalarında daha önce benimsemiş oldukları inançların büyük etkisinin olduğunu söylemek mümkündür. Zira onların Arap dili açısından Kur'ân lafzından çıkarılamayacak ve siyak-sibakla da açıklanması mümkün olmayan manalar çıkarmalarını ancak kültürel kodlarına işlenmiş olan te'vîl anlayışla açıklamak mümkündür.

Şîî fırkaların âyetleri te'vîl ederken daha önce sahip oldukları inançları İslamileştirmeye çalıştıkları mülahaza edilmektedir. Diğer taraftan bir fırka tarafından savunulan düşünce/inancın daha sonra diğer fırkalar tarafından da savunulduğu görülmektedir. Aşırı Şîî fırkaların te'vîl ettiği âyetlere ve yorumlara bakıldığında, bu yorumların çoğunda imamların ve muhaliflerin kastedildiği görülmektedir. Bu fırkaların Kur'ân-ı Kerîm'de haram ve farzlarla ilgili görüşlerini kısaca şöyle sıralamak mümkündür. Âyetlerde geçen bazı kelimelerden maksadın imamlar olduğunu iddia etmek, haramları helal saymak, farzlardan maksadın imamlar olduğunu ve böylece farzları kılmanın gerekli olmadığını savunmak, âyetleri neshe yorumlamak ve âyetler ile fırka liderlerinin kastedildiğini savunmak. İlk dönem ile ilgili yapılacak çalışmalarda âyetlere getirilen te'vîllerin siyasi yönünün ele alınması konuyu daha da anlaşılır hale getirecektir. Ayrıca Sünnî/tasavvufî tefsirlerde yapılan te'vîllerin ilk dönem Şîî fırkalar ile karşılaştırılması bu te'vîllerde erken dönem Şîî fırkaların veya kadim inançların etkili olup olmadığı daha doğru anlaşılacaktır.

Kaynakça

- Abdulâdil, Muhammed Câbir. *Harekâtu's-Şîati'l-mutatarrifin ve eseruhum fi'l-hey'âti'l-ictimaiyeti ve'l-edebiyeti li müdüni'l-İrâk ibâne'l-asrı'l-Abbâsî el-Ülâ*. Kahire: Matbaatu's-Sünneti'l-Muhammediyye, 1954.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *Müsnedu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. 50 Cilt. Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 2. Basım, 1999.
- Altungök, Ahmet. Eski İran'da Din ve Toplum (m.s. 226-652). İstanbul: *Hikmet Evi Yayınları*, 2015.
- 'Arîfî, Sa'd b. Felâh b. Abdilazîz. ez-Zenâdiketu akâiduhum ve firekuhum ve mevkifu eimmeti'l-Müslimîne minhüm. Riyâd: Dârü't-Tevhîd, 2013.
- Askerî, Hasan b. Ali. *et-Tefsîru'l-mensûb ile'l-İmâm Hasan el-Askerî*. Kum: Medresetu'l-İmâm el-Mehdî, 1989.
- Avcu, Ali. *İslam'ın İlk Marjinalleri Gulat-ı Şîa*. Ankara: Fecr Yayınları, 2020.
- Aykıt, Dursun Ali. *İskenderiyeli Philo*. İstanbul: Kitabevi, 2011.
- Ayyâşî, Ebü'n-Nadr Muhammed b. Mes'ûd b. Muhammed. *et-Tefsîrü'l-Ayyâşî*. 2 Cilt. Tahran: el-Mektebetu'l-İlmîyyetu'l-İslâmiyye, 1961.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî. *el-Farku beyne'l-firak*. Dârü'l-Âfâki'l-cedîde, 2. Basım, 1977.
- Bahrânî, Hâşim b. Süleymân b. İsmâîl b. Abdilcevâd el-Hüseynî. *el-Burhân fi tefsîri'l-Kur'an*. 5 Cilt. Kum: Muessesetu'l-Bi'se, 1995.
- Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ'. *Me'âlimü't-tenzîl*. 5 Cilt. Beyrût: Dârü İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1. Basım, 2000.
- Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ'. *Şerhu's-sunne*. 15 Cilt. Beyrût: el-Mektebetu'l-İslâmî, 1983.
- Beyzâvî. *Envâru't-Tenzîl ve esrâru't-Te'vîl*. Beyrût: Dârü İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, ts.
- Bozan, Metin. *İmâmiyye'nin İmâmet Nazariyesinin Teşekkül Süreci*. İstanbul: İsam Yayınları, 2009.
- Bozan, Metin. Şîî Fırkaların Tasnifi (Nispet Ettikleri İmamlar Eksenli Bir Deneme). Diyarbakır: *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004.

- Bulut, İbrahim Halil. *Dünden Bugüne Siyasi-İtikâdi İslam Mezhepler Tarihi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 3. Basım, 2013.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî. *el-Hayevân*. Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd. *es-Sihâh*. 6 Cilt. Beyrût: Dârü'l-İlmi Li'l-Melâyîn, 4. Basım, 1990.
- Cürcânî, Ebû Nuaym Abdülmelik b. Muhammed b. Adî el-Esterâbâdî. *el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl*. Beyrût: el-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1997.
- Cürcânî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf. *Kitâbü't-ta'rîfât*. Beyrût: Dârü'n-Nefâis, 3. Basım, 2012.
- Çeşmeli, İbrahim. "Erken İslami Dönem Mazdekizm Kökenli Ezoterik Tarikatların Doktrinleri ve Ritüelleri (7-9. Yüzyıllar)" *ART Sanat Yayınları*, 9 (2018), 5979.
- Doğan, Hüseyin. "Tefsir-Te'vil Ayrımı ve Te'vilin Dinî Naslarda İfade Ettiği Anlam Dünyası". *İslam ve Yorum Temel Tartışmalar, İmkanlar ve Sorunlar*. 1/389-408. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2017.
- Ebû Zeyd, Nasr Hamid. "Tarihte ve Günümüzde 'Kur'ân Te'vili' Sorunsalı". çev. Ömer Özsoy. *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 9/1-2-3-4 (1996).
- Efe, Ubeydüllah. "Buhârî Rivâyetinde Anakronizm İddiası: Hz. Alî'nin Cezalandırdığı Şahıslar Zındıklar mıydı?" *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 15 (2021), 92-111.
- Emîn, Ahmed. *Fecrü'l-İslâm*. Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 3. Basım, 2009.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*. bsy: el-Mektebetu'l-Asriyye, 2005.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*. Wiesbaden: Dâru Franz Stein, 3. Basım, 1980.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Herevî. *Tehzîbu'l-luğâ*. 15 Cilt. Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 2001.
- Fesevî, Ebû Yûsuf Yakûb b. Süfyân. *el-Ma'rîfetü ve't-târih*. 4 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi. "Abdullah b. Sebe". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 1/133-134. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988.
- Gümüş, Sabahattin. "et-Tabâtabâî'nin Mîzân Tefsiri'nde Uyguladığı (الجرى) Cery Kavramının Arka Planı". *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 17 (2021).
- Gümüş, Sabahattin. *İsnâaşeriyye Tefsir Geleneğinde İmâmet*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2022.
- Gümüş, Sabahattin. "Sahâbeyle İlişkilendirilen Âyetlerin Şîi Tefsirindeki Ahbârî ve Usûlî Yorumu". *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 15 (2020), 299-340.
- Hâzin, Ebû'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm. *Lübâbü'te'vîl fî ma'âni't-Tenzîl*. 7 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Fikr, 1979.
- İşıcık, Yusuf. *Kur'ân'ı Anlamada Temel Bir Problem (Te'vil)*. İstanbul: Esra Yayınları, 1997.
- İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyin Ahmed b. Fâris b. Zekerîyyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî. *Mu'cemu Mekâyisi'l-luğâ*. 6 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fikr, 1979.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. 13 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Ma'rife, 1959.
- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr el-Bermekî el-İrbilî. *Vefeyâtü'l-A'yân*. 7 Cilt. Beyrût: Dâru Sadr, 1900.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd el-Endelüsî el-Kurtubî. *el-Faslu fî'l-mileli ve'l-ehvâi ve'n-niheli*. Kahire: Mektebetu Hancî, ts.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Misrî. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. Mısır: Şirketu Matbaatu ve Matbaatu el-Bâbî el-Halebî, 2. Basım, 1955.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *Kitâbu'l-ma'ârif*. Kahire: Dârü'l-me'ârif, 1992.

- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *'Uyûnu'l-Ahbâr*. 4 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânu'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrût: Dâru Sadr, 3. Basım, 1994.
- İbn Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. Beyrût: Dârü'l-Ma'rife, 2. Basım, 1997.
- İsferâyînî, Tâhir b. Muhammed Ebu'l-Muzaffer. *et-Tefsîru fi'd-dîn ve temyîzu'l-fireki'n-nâciyeti 'ani'l-fireki'l-hâlikîn*. Beyrût: 'Âlemü'l-Kütüb, 1983.
- Karmış, Orhan. Tefsir İlminde Te'vîlin Yeri ve Önemi. Yayınlanmamış Doktora Tezi: *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 1975.
- Kâşânî, Mollâ Muhsin Muhammed b. Şâh Murtazâ b. Şâh Mahmûd. es-Sâfî. 5 Cilt. Tahran: Mektebetu es-Sadr, 2. Basım, 1995.
- Kaya, Mehmet. "Kur'an'ın Eleştirilen Yorum Biçimlerinin Ortak İfadesi: Tevil ve Çeşitleri". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/2 (2018), 123-165.
- Keşşî, Muhammed b. Ömer. *Ricâlü'l-Keşşî*. Meşhed: Menşûrâtü Câmietu Meşhed, 1. Basım, 1989.
- Kızıl, Hayreddin. "Mazdek Hareketi ve Nedenleri". *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 13/2 (2021), 747-767.
- Koçak, Yusuf. "İrfanî/Gnostik Geleneğin Şîi Gulat'daki Tezahürleri: Beyâniyye Örneği". *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 13/2 (2020), 650-668.
- Kummî, Ali b. İbrâhîm b. Hâşim. *Tefsîru'l-Kummî*. 2 Cilt. Kum: Dârü'l-Kitâp, 3. Basım, 1984.
- Kummî, Sa'd b. Abdullah b. Ebî Halef el-Aş'eri. *Kitâbu'l-makâlât ve'l-firak*. Merkezu İntişârâtü İlmî ve Ferhengî, 2. Basım, 1982.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *Câmi'u ahkâmî'l-Kur'ân, ve'l-mubînu limâ tedemmene mine's-sünneti ve âyi'l-Kur'ân*. Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Misriyye, 2. Basım, 1964.
- Küleynî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ya'kûb b. İshâk. *el-Kâfî*. Dârü'l-hadîs, 1. Basım, 2008.
- Makdisî, Mutahhar b. Tâhir. *el-Bedu ve't-târîh*. 6 Cilt. Mısır: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, ts.
- Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebû'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed. *el-Mevâ'izu ve'l-i'tibâr bî zikri'l-hiteti ve'l-âsâr*. Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998.
- Malatî, Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdirrahmân et-Tarâifî el-Askalânî. *et-Tenbîh ve'r-reddu 'alâ ehli'l-ehvâi ve'l-bide'*. Beyrût: el-Ma'hedü'l-Almânî li'l-Ebhâsi's-Şarkıyye, 1. Basım, 2009.
- Mâverdî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *en-Nuketü ve'l-uyûn*. 6 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Meclisî, Muhammed Bâkır b. Muhammed Takî b. MaksûdAlî. *Bihâru'l-envâr el-câmi'etu li ahhâri eimmeti'l-athâr*. Beyrût: Dâru İhyâi't-Tûrâsi'l-Arabî, 1. Basım, 1978.
- Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Hüzelî. *Murûcu'z-zeheb ve meâdinu'l-cevher*. 4 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Ma'rife, 2005.
- Müberra, Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Ezdî es-Sümâlî. *el-Kâmil fi'l-luğeti ve'l-edebi*. 4 Cilt. Kâhire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 3. Basım, 1997.
- Na'na', Remzî. *el-İsrâiliyyât ve eseruhâ fî kütübî't-tefsîr*. Beyrût: Dârü'l-Kalem, 1970.
- Nâşî el-Ekber, Ebu'l-Abbâs Abdullah b. Muhammed. *Mesâilü'l-imâme ve muktatafâtun mine'l-kitâbi'l-evset fi'l-makâlât*. Beyrût: Verlag Franz Steiner Wiesbaden, 1971.
- Neşşâr, Ali Sâmî. *Neşetu'l-fikri'l-felsefiyyi fi'l-İslâm*. 2 Cilt. Kahire: Dârü'l-Ma'rife, 8. Basım, 1968.
- Nevbahtî, Ebû Muhammed el-Hasan b. Mûsâ b. el-Hasan b. Muhammed el-Bağdâdî. *Firaku's-Şîa*. Kahire: Dârü'r-Reşâd, 1992.
- Oral, Murat. "Selefin ve Halefin Tevil Yaklaşımları ve Bunun Tefsire Yansımaları". *Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2022).
- Öz, Mustafa. "Gâliyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/333-337. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Öztürk, Mustafa. *Tefsirde Bâtınlılık ve Bâtını Te'vil Geleneği*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 1. Basım, 2011.

- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtîhu'l-ğayb*. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 2000.
- Rızâ, Reşîd. *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Hakîm*. 12 Cilt. Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyye el-Âmme, 1990.
- Safedî, Ebû's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh. *el-Vâfî bi'l-vefeyât*. 29 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 2000.
- Shahavatov, Sabuhi. "Tefsirde Mezhep Refleksli Aşırılık -İbn Furât Örneği-". *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (2014), 243-255.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî. *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîri bi'l-me'sûr*. Beyrût: Dârü'l-Fikr, ts.
- Şehrîstânî, Ebû'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed. *el-Milel ve'n-nihal*. 3 Cilt. Kahire: Muessesetu'l-Halebî, 1968.
- Şeyh Müfîd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân el-Hârisî el-Ukberî. *el-İhtisâs*. Kum: el-Mu'temeru'l-Âlemî, 1. Basım, 1993.
- Şîbî, Kâmil Mustafa. *es-Sılatu beyne't-tasavvufi ve't-teşeyyü'î*. Bağdat: Metbe'etu'z-Zehrâ, 1963.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Câmi'u'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân*. Muessesetu'r-Risâle, 2000.
- Temizkan, Abdullâh. *Rağîb el-İsfahânî'nin Kur'ân'ı Anlama ve Yorumlama Yöntemi*. Ankara: Sonçağ Akademisi, 2021.
- Uzeymin, Muhammed b. Salih. "Te'vîl Üzerine". çev. Hüseyin Doğan. *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 5/1 (2012), 95-111.
- Uygur, Hakkı - Abdulla Rexhepi (ed.). *İran Düşünce Tarihi*. Ankara: İram Yayınları, 2019.
- Ya'kûbî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih. *et-Târîh*. 2 Cilt. Beyrût: Şirketu'l-A'lâmî li'l-Metbû'ât, 2010.
- Zamur, Hüseyin. *Şîî Teopolitiğin Tefsire Yansıması- İlk Üç Halife Bağlamında-*. Ankara: Fecr Yayınları, 2022.
- Zebîdî, Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî. *Tâcü'l-'Arûs*. Kuveyt: Dârü'l-Hidâye, ts.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-e'lâm*. Beyrût: Dârü'l-Kitâbî'l-'Arabî, 1. Basım, 1987.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmidî't-Tenzîl*. 4 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kitâbî'l-'Arabî, 3. Basım, 1407.